

UDK 323.15 (497.5=112.2) "1848/1914"
Izvorni znanstveni članak

Vladimir Geiger
(Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

NIJEMCI ĐAKOVA I ĐAKOVŠTINE OD 1848. DO 1914. GODINE (2. dio)

2. Nijemci u gospodarstvu Đakova i Đakovštine u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća

Prije njemačke kolonizacije obrada zemlje kod starosjedilaca bila je po starom tradicionalnom načinu i bilo je obradive zemlje dovoljno. S dolaskom Nijemaca, napose od druge polovice 19. stoljeća, prilike su se počele mijenjati. Ugarenje zemlje bivalo je sve rjeđe, a Nijemci su donijeli i plodored. Sijanje žita se smjenjivalo sa sijanjem grahorice, djeteline i kukuruza. Nijemci su uz to sijali veće površine istih kultura, a domaći manje površine mješovitih. Nijemci su svoje kulture proizvodili većinom za tržište dok su starosjedioci proizvodili većinom za vlastite potrebe. Najčešće kulture starosjedilaca bile su pšenica, zob, kukuruz, grahorice, lan i djetelina, dok su Nijemci uz žitarice uzgajali i konoplju, šećernu repu i uljanu repicu.¹ S dolaskom Nijemaca slika se mijenja. Šume su sve više nestajale, a polja pšenice, kukuruza, suncokreta i šećerne repe zauzimaju sve veće površine.² Starosjedioci od doseljenih Nijemaca preuzimaju uzgoj krumpira, voćaka i žitarica. Nijemci su sa sobom donijeli željezni plug, drljaču, valjak, kosu za košenje, vršilo, itd.³ Javljaju se i veliki mlinovi kojih prije dolaska Nijemaca nije bilo. Starosjedioci su živjeli pretežno od uzgoja stoke (svinje, goveda, ovce).

¹ Usp. M. Marković, Selo Gorjani kraj Đakova, str. 176; V. Geiger, Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu, str. 53.

² Usp. E. Böhm, Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg, Neu Gradischka, Brod, str. 371; S. Stader, Heimatbuch Satnitz, str. 8; T. Šalić, nav. dj., str. 64. Suvremenik naseljavanja Nijemaca u Đakovštinu, M. Cepelić navodi da se ranije nije "(...) žito i ječam kosilo, nego želo, pak je žetva trajala do tri nedelje. (...) Košenje žita uveli su tek doseljenici Nijemci i Mađari (...)." M. Cepelić, Povijest sela Vuke, str. 268-269.

³ Usp. E. Böhm, Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg, Neu Gradischka, Brod, str. 371; S. Stader, Heimatbuch Satnitz, str. 8; V. Geiger, Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu, str. 53; T. Šalić, nav. dj., str. 64.

Stoku su preko cijele godine držali na livadama i u šumama.⁴ Istodobno dok starosjedioci ostaju na izvanstajskom uzgoju i opada im kvaliteta i broj stoke, Nijemci pretežito stajski uzgajaju plemenita goveda.⁵

Krajem 19. stoljeća većina stanovništva Đakovštine bavila se poljoprivredom. Prevladavao je mali (do 5 jutara) i srednji (5-20 jutara) seljački posjed. Najviše je srednjih posjeda (44,3 %) s 25,6 % ukupne površine. Znatno su rjeđi posjedi od 20 do 100 i više jutara zemlje. Po nacionalnoj strukturi, najviše je pripadalo fizičkim osobama (i seljačkim zadrugama) Hrvatima (uključujući i Srbe) i to 86.817 jutara ili 78,8 % ukupne površine. Etničkim skupinama / zajednicama je pripadalo 23.318 ili 21,2 % jutara, od toga su Nijemci (kriterij materinji jezik) bili vlasnici 16.554 jutara ili 15 % ukupne površine (Židovi 2,1 %), slijede Mađari s 4,8 % i ostali. Sa 16.749 jutara zemlje raspolagale su u Đakovštini seljačke zadruge (519 posjeda; većinom 20 do 50 jutara, manje od 50 do 100 jutara i manje od 20 jutara, a najmanje iznad 100 jutara zemlje). Posjedovna situacija znatno će se promijeniti idućih desetljeća, uglavnom kao posljedica raspadanja i dioba seljačkih zadruga (samo od 1890. do 1905. godine 174 zadruge, odnosno 432 dijela zadruga, 5.975 katastarskih čestica) i diobom srednjih, većih i velikih seljačkih posjeda.⁶

Godine 1900. upravni kotar Đakovo (površine 897.74 km²) imao je 556. 31 km² poljodjelske površine (oranice, vrtovi, vinogradi i livade).⁷ Deset godina kasnije, godine 1910. upravni kotar Đakovo imao je 565.29 km² ratarske površine: oranica, livada, vrtova i vinograda (ili 62,8 % od ukupne površine). Od ukupnog broja stanovnika kotara Đakovo 77,5 % bavilo se ratarstvom. Najmanje stanovnika bavilo se ratarstvom u trgovištu i općini Đakovo (32,5 %). U svim ostalim općinama đakovačkog kotara, ratarstvom se bavi od 77,0 do 93,6 % stanovnika.⁸ Samo manji broj stanovništva bio je zaposlen izvan poljoprivrede.

⁴ Usp. J. Werni, K. Reiber, J. Eder, nav. dj., str. 73; V. Geiger, *Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu*, str. 53.

⁵ Usp. E. Böhm, *Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg, Neu Gradischka, Brod*, str. 371; S. Stader, *Heimatbuch Satnitz*, str. 8; B. Stojsavljević, nav. dj., str. 313, 317; V. Geiger, *Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu*, str. 53; T. Šalić, nav. dj., str. 64; Zdenka Šimončić - Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, Priredila Mira Kolar Dimitrijević, Hrvatski institut za povijest / AGM, (Zagreb, 1997), str. 41.

⁶ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1905., I, str. 338, 340, 342, 343 i 369. Opširniju analizu poljoprivrednog gospodarstva i posjedovnih odnosa u Đakovštini 1895. godine: Zdenka Šimončić-Bobetko, „Agrarne promjene u Đakovštini 1918.-1941. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 10, br. 10, Institut za suvremenu povijest, (Zagreb, 1991), str. 222-224 (objavljeno i u: Zbornik Muzeja Đakovštine, sv. 4, Muzej Đakovštine, Đakovo, 1997., str. 57-81).

⁷ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905., str. 10.

⁸ Usp. Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Drugi dio, str. 68-69; M. Kreser, nav. dj., str. 55.

Đakovačka podružnica Hrvatsko - Slavenskog gospodarskog društva u Zagrebu osnovana 1843. godine prva je podružnica u Slavoniji. Do sredine šezdesetih godina 19. stoljeća jedna je od najboljih podružnica Hrvatsko - Slavenskog gospodarskog društva u Hrvatskoj. Podružnica Gospodarskog društva imala je velikih i trajnih poteškoća u radu. Imala je prvenstveno zadaću usmjeriti zanimanje stanovništva s trgovine na poljoprivredu i ukazati na njenu presudnu vrijednost. Biskup J. J. Strossmayer nabavlja za Gospodarsku podružnicu novine o gospodarskoj problematici na hrvatskome, srpskome, slovenskome i njemačkome jeziku (od njemačkih novina bio je to praški, a zatim bečki "Allgemeine illustrierte Zeitschrift für Land - und Forstwirthe"). Međutim s vremenom, članovi podružnice nezadovoljni su odnosom središnjice prema Đakovu. Visoka članarina, a sve manje koristi za podružnice, uvjetuje izlazak nekih članova iz đakovačkog Gospodarskog društva.⁹

Početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća gospodarstvo u Austro-Ugarskoj Monarhiji zahvatila je kriza. Ujedno, sklapanje Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine odrazilo se je na položaj Slavonije u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Slavonija s Osijekom i svojom Trgovačko-obrtničkom komorom traži drugačija gospodarska rješenja za Slavoniju. Za pospješivanje i napredovanje gospodarstva u Slavoniji, prišlo se osnivanju Gospodarskog društva 1874. (1875.) godine u Osijeku. Slavonsko Gospodarsko društvo je svoj rad posvetilo gospodarskom napretku naroda, do kojeg je došlo napose u poljoprivredi. Društvo je nabavljalo i davalo sjeme, zaštitna sredstva, novčane kredite i različitu gospodarsku opremu. Poticalo je uzgoj svinja, goveda i voćaka. Nabavljalo je i izdavalo popularne i stručne publikacije o gospodarstvu.¹⁰ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, podružnica Gospodarskog društva u Đakovu, osnovni je nosilac gospodarskih događanja, a i napretka Đakova i Đakovštine. Gospodarsko društvo u Đakovu ima početkom devedesetih godina 19. stoljeća gotovo dvije stotine članova. Godine 1894. podružnica Gospodarskog društva u Đakovu podigla je i Gospodarski dom.¹¹ Među članovima Gospodarske podružnice Đakovo Slavonsko-gospodarskog društva (osnovane 1883.) primjetan je znatan broj

⁹ Usp. Mira Kolar - Dimitrijević, „Gospodarska podružnica u Đakovu 1843. do 1848. i „Dobrorad“ kao praktični priručnik za rad u poljoprivredi“, *Đakovački glasnik*, god. IV, br. 68-69, Đakovo, 11. - 25. rujna 1997.; Isti, „Đakovačko gospodarsko društvo od Nagodbe do likvidacije (1)“, *Đakovački glasnik*, god. V, br. 83, Đakovo, 23. travnja 1998., str. 15.

¹⁰ Stjepan Sršan, „Slavonsko gospodarsko društvo u Osijeku krajem 19. stoljeća“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, 4, Povijesni arhiv u Osijeku, (Osijek, 1997), str. 238-241. O đakovačkoj podružnici Slavenskog gospodarskog društva u Osijeku, usp. Mira Kolar-Dimitrijević, „Đakovačko gospodarsko društvo od Nagodbe do likvidacije (1-3)“, *Đakovački glasnik*, god. V, br. 83-85, Đakovo, 23. travnja - 28. svibnja 1998.

¹¹ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, „Đakovačko gospodarsko društvo od Nagodbe do likvidacije (2)“, *Đakovački glasnik*, god. V, br. 84, Đakovo, 7. svibnja 1998., str. 15.

Nijemaca Đakova i Đakovštine, pretežito posjednika i ratara.¹² O značaju djelatnosti Gospodarskog društva u Đakovu i radu članova Nijemaca zanimljivo svjedoči da je maslac mljekarske udruge proizvođača iz sela Krndije od 1901. godine otpreman čak do Berlina te su sklopljeni i ugovori o dugotrajnijoj isporuci.¹³

Pored poljoprivrede, najvažnija privredna grana u Đakovštini bilo je sitno zanatstvo.¹⁴ Stupanjem na snagu obrtnih zakona iz 1872. i 1884. godine, prestali su cehovi sa svojim djelovanjem.¹⁵ Zadruga đakovačkih obrtnika

¹² Usp. S. Sršan, „Slavonsko gospodarsko društvo u Osijeku krajem 19. stoljeća“, str. 242-247.

¹³ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, „Đakovačko gospodarsko društvo od Nagodbe do likvidacije (2)“, str. 15.

¹⁴ Kratak pregled povijesti i razvoja zanatstva u Đakovu i Đakovštini, usp. Krešimir Pavić, „Razvoj obrta u Đakovštini“, *Zanatski list*, god. 37, br. 417, Zagreb, 30. lipnja 1983.

¹⁵ Obrtni zakon od 1872. godine ukinuo je instituciju cehova (svi cehovi morali su se raspustiti u roku od tri mjeseca nakon stupanja na snagu novog zakona, ali u praksi odredba nije striktno provedena). Godine 1859. uvedena je carskim patentom neograničena sloboda obrta, a to je ujedno značilo i kraj utjecaja cehova na otvaranje obrta i na način njegova obavljanja. R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, str. 77; M. Despot, nav. dj., str. 175. Istovremeno, pojavljuje se po obrt opasna konkurencija: strana tvornička roba, jeftinija od obrtničke što dovodi do opadanja značenja obrtne proizvodnje. Roba masovne potrošnje iz ekonomski razvijenijih zemalja Monarhije (Austrija, Češka, Mađarska) prodire i na slavonsko tržište. Posljedica prodora industrijskih proizvoda, odražava se u strukturi obrtničkog poduzetništva. Znatan udio imat će samo one grane koje sačinjavaju tzv. uslužne djelatnosti neposredno vezane uz lokalno područje (primjerice: pekarski ili mesarski obrt, kovačke, bravarske i kolarske radionice, zidarski i tesarski obrt i sl.). Obrt se morao snalaziti između ograničene kupovne moći domaćeg stanovništva i konkurencije jeftinije masovne proizvodnje vanjske industrije. O stanju industrije i obrta u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća, usp. I. Kovačević, nav. dj., str. 33-38.; I. Karaman, *Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868-1913)*, str. 341; Stjepan Sršan, „Slavonska industrija i obrti početkom druge polovice 19. stoljeća“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, 4, Povijesni arhiv u Osijeku, (Osijek, 1997), str. 184-216. Ujedno neposredno nakon ukinuća cehova 1872. godine, tijekom 1872., 1873., 1874. i idućih godina napose uslijed novčane i opće gospodarske krize u Monarhiji, razvoj obrta i trgovine je u zastoju, štoviše u krizi. Od industrijske konkurencije najviše stradavaju zanati za preradu kože (opančarski, postolarski, čizmarski, remenarski), zanati za odijevanje (krojački i pletarski) osobito tzv. seljački zanati (abadžije, čurčije, čarapari i šeširdžije), itd. Isto tako propadaju i nestaju zanati, koji su se najteže odupirali konkurenciji industrijskih proizvoda, a služili su isključivo za podmirenje potreba lokalnog tržišta ili potreba seljaštva (primjerice: sapunari, gumbari, klobučari itd.). Mijenja se dotadašnji značaj i uloga mnogih zanata. Godine 1873. zavladała je u Hrvatskoj, poglavito u Slavoniji nerodica, elementarne nepogode i glad. Tijekom iste godine, prodire i u Hrvatsku agrarna kriza izazvana u našim krajevima i posljedicama ukinuća kmetstva 1848. godine. Usp. M. Despot, nav. dj., str. 21-65. Zemaljska vlada pozvala je cehove da se izjasne žele li se pretvoriti u zanatlijske zadruga kojima bi pripala imovina bivših cehova ili se sasvim razvrgnuti. Većina cehova riješila se za osnivanje novih zadruga, iako one nisu više imale nekadašnji značaj i ostale su samo institucije za rješavanje različitih pitanja od zajedničkog interesa zanatlija. U prvom času nastaje nešto povoljnije stanje za domaće obrtnike, kalfe i šegрте. Obrtnici i pomoćno osoblje, oslobođeno je ranije „srednjovjekovne“ stege. Usp. I. Kovačević, nav. dj., str. 33; M. Despot, nav. dj., str. 176.

održale su se skučivši svoj djelokrug rada, ograničivši ga na pomaganje svojih članova, njihovih udova i siročadi i slično. Obrtnici ranijih "ilirskog" i "njemačkog" ceha, udružuju se u nove obrtničke udruge "Đakovačka obrtnička zadruga 'Radnja'" i "Prvo hrvatsko obrtničko društvo u Đakovu". Ustrojene su u skladu s obrtnim zakonom od 1872. godine.¹⁶ Sljedbenica "njemačkog ceha" (nimeckog ceha) "Đakovačka obrtnička zadruga 'Radnja'" ("Djakovarer Gewerbe-Genossenschaft Arbeit"), donijela je i svoja pravila 15. prosinca 1877. godine, koja su odobrena od Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu 15. siječnja 1878. godine (pod br. 25.787). Godine 1880. pravila su i objavljena dvojezično (hrvatski i njemački).¹⁷ Prema pravilima (§ 14) zastava zadruge je crveno-bijelo-plava s naslovom "Djakovačka obrtnička zadruga 'Radnja'" / "Djakovarer Gewerben-Genossenschaft Arbeit".¹⁸ Kao i ranije, u nimeckom i ilirskom cihu, članstvo udruga je etnički raznoliko. Prema pravilima obrtničke zadruge "Radnja" / "Arbeit", § 5. "Svaki djakovački obrtnik ili obrtnik iz občine Vuka, Semeljci, Drenje, L. Varoš i vanjske djakovačke občine spadajućih selah, može biti primljen drugom (...)",¹⁹ a članom "Đakovačke obrtničke zadruge 'Radnja'" jednakopravno mogu biti članovi obaju ranijih cehova (ilirskog i njemačkog): § 27 "(...) Obrtnici preobstojavšeg 'ilirskog' i njemačkog ceha, prosti su te pristupnine (...)".²⁰

Početkom druge polovice 19. stoljeća, obrt je u Đakovu i Đakovštini još uvijek u znatnoj mjeri vezan za zemljoradnju. U selima mnogi se bave obrtom kao dopunskim zanimanjem. Znatan je broj izdiferenciranih obrta, no još uvijek vezanih za selo i zemljoradnju. U Đakovštini u 35 sela ima 125 obrtnika. Prosječno u svakom selu Đakovštine nalazi se više nego jedan kovač, a u svakom drugom selu jedan kolar. U dvije trećine sela ima sudara ili bačvara, mahom seljaka. Prevladavaju obrtnici, koji se bave preradom kože. Oni čine polovicu svih seljačkih obrtnika. Proizvodnja obuće i rad s kožom već je prešao u Đakovštini u ruke manje ili više stručnih obrtnika. Izrazito je malo obrtnika koji prerađuju tekstil (tek pokoji krojač). Nema posebnih tkalaca i suknara na selu. Proizvodnja je odjeće ostala ženski rad u kući. Ukoliko se tekstil i kupuje, to je na sajmovima od građanskih obrtnika. Domaći su obrtnici lončari, a primjetan je i veći broj stolara. U slavonskim selima općenito,

¹⁶ Godine 1912. vodili su se pregovori da se dvije đakovačke obrtničke zadruge "Radnja" i "Prva obrtnička zadruga" ujedine, ali je to učinjeno tek 1913. nakon proslave stogodišnjice njihovog opstanka. Ujedinile su se pod imenom "Zanatsko pripomoćno društvo". Usp. /Franjo Lukić/, Historijat djakovačkih obrtnika. Spomenica povodom 25-godišnjice osnutka mjesne organizacije Saveza hrvatskih obrtnika u Đakovu, (Đakovo, 1937), str. 24.

¹⁷ Usp. Pravila Djakovačke obrtničke zadruge "Radnja" / Statuten der Djakovarer Gewerbe-Genossenschaft Arbeit, Druck von Julius Pfeiffer, (Essek, 1880)

¹⁸ Isto, str. 11 - 12.

¹⁹ Isto, str. 3.

²⁰ Isto, str. 19. Prvu (privremenu) upravu obrtničke zadruge "Arbeit" / "Radnja", sačinjavali su 1877. godine: predsjednik Josef Schvarzmayer (Jozo Schvarzmajer), podpredsjednik Karl Vohalok (Dragutin Vohalok) i blagajnik Georg Ignatzy (Gjuro Ignatzy). Usp. Isto, str. 25 - 26.

tako i u Đakovštini, gotovo nema obrtnika koji se bave pripremom hrane (pekari, mesari, mlinari). To je još uvijek isključivo područje kućne prerade.²¹

U razvoju obrta Đakova i Đakovštine od značaja je osnutak Šegrtske škole u Đakovu 1887. godine. Škola je bila smještena i započela s radom u prostorima tadašnje Obće pučke škole. Proizašla je iz potrebe đakovačkih obrtnika i trgovaca za sustavnim školovanjem i osposobljavanjem brojnih šegrti i kalfi. Šegrti su se školovali za preko 30 različitih zanimanja. S povećanjem stanovništva Đakova i razvojem obrta broj zanimanja i učenika / šegrti uglavnom se povećava.²²

Industrijska privreda razvijala se u Đakovu vrlo sporo, između ostalog i zbog agrarnog karaktera privrede. Uz to, zasigurno i nedostatan novčani kapital bili su od znatnog utjecaja.²³ U industrijskoj privredi Đakova prevladavaju manja poduzeća koja su vezana za lokalne izvore sirovina i lokalno tržište, one struke koje su mogle zadovoljiti potrebe lokalnog stanovništva.

²¹ Usp. R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, str. 31-32 i 42.

²² Usp. Mirko Ćurić, Mira Homotar, Momir Radašinović (prir.), *Spomenica 110. godina Obrtničke škole Antuna Horvata iz Đakova (1887.-1997.)*, *Obrtnička škola Antuna Horvata*, (Đakovo, 1997), str. 40, 42-46.

²³ U razvoju poljoprivrede, obrta i industrije u Đakovu i Đakovštini, važna je pojava banaka i bankarstva te uloga novčanog kapitala. Prva banka u Đakovu osnovana je 1863. godine pod imenom "Hrvatska pučka štedionica". Osnovali su je građani i obrtnici Đakova te vlastelinstvo i kaptol Biskupije đakovačke. Za članove ravnateljstva birani su poštteni i bogati građani, čija je imovina i ugled jamčila ispravan rad. Štedionica je postojala do 1868. godine, kada se raspala zbog neslaganja članova uprave. Tri godine kasnije, 1871. utemeljena je nova banka "Đakovačka štedionica" (nalazila se u Velikom sokaku) i to kao dioničarsko društvo. Štedionicom je upravljalo ravnateljstvo. Zbog nesigurnih poslova i kredita "Đakovačka štedionica" je došla kasnije u velike gubitke. Sanaciju štedionice potpomaže biskup J. J. Strossmayer te vlada beskamatnim kreditom. Osnovana je zatim štedna zadruga i otvorena moderna pivovara u Boškovićevoj ulici. "Đakovačka štedionica" je postojala do 1908. godine, kada je u suradnji sa zagrebačkom "Prvom hrvatskom štedionicom" u istim prostorijama proradila "Hrvatska banka dioničarskog društva Đakovo". Budući da je "Prva hrvatska štedionica" uskoro postala najjači dioničar, "Hrvatska banka d.d." pripojena je "Prvoj hrvatskoj štedionici", koja pred Prvi svjetski rat osniva u Đakovu podružnicu (postojala do 1946.). Prvim ravnateljem ove najznačajnije ustanove u povijesti đakovačkog bankarstva postaje Mato Ašperger podrijetlom iz jedne od najstarijih njemačkih (pohrvaćenih) obitelji u Đakovu. U povijesti đakovačkog bankarstva, najznačajnija osoba bio je Mato Ašperger (rođen 1879.). M. Ašperger je bio knjigovođa i poslovođa "Đakovačke štedionice" i "Hrvatske banke d.d.", a zatim ravnatelj đakovačke podružnice "Prve hrvatske štedionice". Kao školovani bankar prešao je kasnije u Zagreb i bio ravnateljem "Prve hrvatske štedionice". Njegovim nastojanjem izgrađena je 1915. godine nova zgrada u Velikom sokaku. Početkom stoljeća osnovana je 1904. godine u Đakovu podružnica "Hrvatske brodske eskomptne i mjenjačke banke", koja se održala samo četiri godine. Uz to, Đakovčanin Ljudevit Kohn (Židov), utemeljio je 1912. godine privatnu banku (postojala do 1915.), koja je bila lokalnog značaja. Usp. Stjepan Romić, *Razvoj bankarstva u Đakovu, Đakovački vezovi*. Jubilara revija 1967-1976, (Đakovo, 1976.), str. 22-23; Krešimir Pavić, *Crtice o povijesti bankarstva u Đakovu*, u: *Austrijski novci od Marije Terezije do propasti carstva*, Katalog izložbe, Muzej Đakovštine, (Đakovo, 1977), str. (1-4).

Znatan je udio Nijemaca Đakova i Đakovštine u industrijskoj privredi, napose u mlinarstvu, u mljekarstvu i u ciglarstvu.²⁴

Đakovački sajmovi postaju sve jača stjecišta izmjene dobara za to područje. Bolje imovinske prilike sela utječu na razvoj đakovačkog / đakovštinskog zanatstva. Sajmova je bilo godišnjih, mjesečnih i tjednih, a održavali su se ponajviše u onim mjestima gdje je bilo dosta stoke i gdje su prometna sredstva, odnosno ceste i putevi kao i željeznice omogućavali dolazak stoke i kupaca te laku otpremu stoke i robe i u udaljenije krajeve, pa i u

²⁴ Najbolji pregled đakovačke industrije nalazi se u popisu poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji u vrijeme Prvog svjetskog rata. Usp. HDA, Zemaljska vlada - Inspektorat Ministarstva zdravlja; Dragiša Jović, „Iskaz poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji krajem prvog svjetskog rata koji su potpadali pod nadzor Kraljevskog zemaljskog obrtnog nadzornika“, *Zbornik*, god. 10, br. 10, Historijski institut Slavonije, (Slavonski Brod, 1973), str. 266-267. Najbrojnija poduzeća bila su u prehrambenoj industriji. Najviše je mlinova u Đakovu: Vlastelinski paromlin, paromlin „Sloga“ - komanditno društvo Jakševac i Hager, Đakovačko dioničko društvo - mlin na valjke, mlin s motorom na sisači plin Jakoba Kaisera i paromlin Baltazara i Franje Baumbergera, u Vrpolju veliki paromlin „Rosa“ Berte Weiss, paromlin Živka Periškića u Vrbici, paromlin Franje Mayera i mlin s motorom na benzin Teodora Stojnića u Levanjskoj Varoši, u Drenju četiri paromlina (Imbro Grgačević, Tomo Heim, Josip Farkaš, Tomo Buschbacher), u Gorjanima dva, u Punitovcima jedan (Leopold Singer), u Semeljcima dva (Antun Sudarević i dr., Mijo Elek), u Širokom Polju jedan (Alexander Miko), u Velikom Nabrđu jedan (Vaso Radosavljević), u Kešincima jedan mlin s motorom na benzin (Matija Ilich), u Piškorevcima mlin na valjke s motorom na sirovo ulje (Janko Novta), u Bračevcima mlin s motorom na sisači plin (Đuro Martinović i Rade Jolić) i mlin s motorom na benzin u Gašincima (Antun Kuhn) i Svetoblažju (Marko Bošnjak). Ukupno je bilo 25 mlinova. Osim njih, postojale su Đakovu dvije mljekare s motorom na benzin (Pavao Stubbe i Martin Urlich), tvornica ulja Baltazara i Franje Baumbergera i općinska klaonica. Od poduzeća prehrambene industrije pažnju privlači mljekara i maslarna („Prva hrvatsko-slavonska središnja maslarna“) Nijemca P. Stubbea. Usp. D. Jović nav. dj., str. 266-267; Z. Šimončić – Bobetko, nav. dj., str. 224-225. Početkom 20. stoljeća osnovano je u Đakovštini više mljekarskih zadruga koje se nisu održale. Usp. Zvonko Benašić, „Mljekarske udruge u Đakovštini na prijelazu u XX stoljeće“, *Đakovački vezovi. Prigodna revija 1984*, (Đakovo, 1984), str. 33-35. Izuzetak je Stubbeova maslarna osnovana 1903. godine. Stubbe je u Đakovu podigao mljekarnicu, a u 32 sela osnovao sakupljanje mlijeka. U svakom selu, jedan je namještenik od seljana zaprimao jutrom i večerom mlijeko koje se svaki dan odvozi kolima u Đakovo u zato naročitim drvenim buradima. Uz mlijeko, Stubbe je proizvodio maslac i meki sir. Stubbeov je maslac bio, tvrde suvremenici, u zemlji i inozemstvu na velikom glasu. Opširnije o radu Stubbeove maslarne: J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske*, str. 479-480. Manje je poduzeća u industriji građevinskog materijala: sedam ciglana, od toga tri u Đakovu (ciglana s kružnom peći Heinrich Brandt i dr., kružna peć s motorom na benzin Franjo Baumberger i dr. i ciglana s kružnom peći Josip Bassi) i po jedna u Vrpolju (Ivan Wolfart), Drenju (Ferdo Reschel), Semeljcima (Josip Schweisgut) i Satnici (Josip Viljetić i dr.). U tekstilnoj industriji radile su tzv. čaraparske posaonice, sve u Đakovu (Jurak, Konrad, Belian). Od metalne industrije bila je u Đakovu samo strojarnica s motorom na benzin Antuna Müllera. Grafička industrija zastupljena je s dvije tiskare (Biskupijska, Bruckova), a od ostalih poduzeća: ledana pri općinskoj klaonici, ledana s motorom na benzin P. Stubbe i parna kupelj, sve u Đakovu. Usp. D. Jović, nav. dj., str. 266-267; Z. Šimončić-Bobetko, nav. dj., str. 224-225.

inozemstvo.²⁵ Na mjesečnim i tjednim sajmovima trgovalo se većinom za lokalne potrebe.²⁶ U životu su sajmovi imali ne samo važnu privrednu, nego i društvenu ulogu. U trgovačkom etnografskom i jezičnom pogledu đakovački su sajmovi bili vrlo zanimljivi. Nošnje različitih etničkih skupina / naroda davale su sajmovima posebnu sliku.²⁷

Nijemci su se, napose po selima, znatno razlikovali od starosjedilaca Hrvata po načinu odijevanja.²⁸ Kod Hrvata je prevladavala bijela boja narodnog platna te ukrasi živih boja, a kod Nijemaca su prevladavale tamne boje. Muškarci su u svečanim prilikama nosili crna građanska odijela i crne kožne papuče, bijele košulje bez ukrasa i čarape zvane sokne. Zimi su na odijela oblačili kratke kapute, malo duže od sakoa. Obvezatan je bio šešir po kojem su se raspoznavali "Bačvani" (doseljenici iz Bačke) od "Slavonaca" (Nijemci doseljeni iz Slavonije i Srijema). Svakodnevna odjeća bila je vrlo jednostavna, najčešće od grubog platna plave boje, a košulja šarena, karirana ili jednoboja, nikada bijela. Žene su u svečanim prilikama nosile široke suknje od sukna zagasitih boja (plava, smeđa, zelena, crna) koje su sezale ispod koljena. Djevojke i mlade žene oblačile bi po nekoliko užkrobljenih podsuknji. Nosile su bluzu od istovrsnog platna s velikim okovratnikom, opasale bi pre-

²⁵ U drugoj polovici 19. stoljeća prometnice u Đakovštini bile su vrlo slabo razvijene. Suvremenici pišu o "žalosnom" cestovnom stanju u građanskoj Slavoniji. O saobraćaju, cestama i prometu u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća, usp. M. Despot, nav. dj., str. 115-120. Od Slavanskog Broda prolazila je preko Đakova do Osijeka zemljana (prtena) cesta. Modernizirana je sredinom prošlog stoljeća. Međutim, gradilo se vrlo sporo, tako da još početkom 20. stoljeća gotovo dvije trećine đakovačkog kotara nema zidanog druma. Uz to većina mjesta u kišovito doba radi blata, a kad se smrzne radi dubokih vagaša, gotovo pola godine je isključeno iz prometa. Najbliža željeznička postaja, nalazila se u Vrpolju (kroz Đakovo željeznica, pruga Osijek-Đakovo-Vrpolje prolazi tek 1905.) na pruži Budimpešta-Dalj-Vinkovci-Brod, puštenoj u promet 1878. godine. Kasnije je produžena do Siska i tako spojena sa Zagrebom. Đakovačka je privreda koristila tu prugu pa je teretni promet cestom do Vrpolja bio dosta velik. Usp. Krešimir Pavić, „Đakovo kroz stoljeća - U povodu 750-obljetnice“, *Đakovački list*, god. 35, br. 1068, Đakovo, 17. prosinca 1988.

²⁶ O vrstama i opisu sajмова opširnije: Marko Kadić, „Uloga sajмова u veterinarstvu i stočarsko-privrednom životu naroda u prošlosti Slavonije“, *Godišnjak Matice Hrvatske*, 7, (Vinkovci, 1970), str. 129-144; B. Stojšavljević, nav. dj., str. 213; M. Marković, Đakovo i Đakovština, str. 187; S. Stader, Heimatbuch Satnitz, str. 34-35.

²⁷ Usp. S. Stader, Heimatbuch Satnitz, str. 34-35; M. Marković, Đakovo i Đakovština, str. 187; V. Geiger, Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu, str. 44-45.

²⁸ „Kako sva Slavonija tako je i Đakovština mozaik raznih narodnosti što se onamo doseliše (...). Svaka je od doseljenih narodnosti zadržala svoju nošnju. Domaći žitelji nose se šareno, a žene se odijevaju u duge suknje bijele boje, koje su prekrasno zlatom ili šarenom svilom izvezene, na grudima nose nizove dukata (...). Uz takve starosjedioce mirno koraca Švabica u svojoj crnoj suknji i crnom jaketu sa rupcem na glavi, a onda kraj nje njezin čovjek, obrijan, s malim crnim šeširićem na glavi, sasna kratkim haljetkom, dugim uskim hlačama, koje su na vanjskoj strani gležnjeva rasporene, na bosa noge navukao neku vrstu posve izrezanih papuča sa jakim petama, što po pločniku neugodno klepeću (...)” Milan Šenoa, „Đakovština“, u: *Spomen-cvijeće iz Hrvatskih i Slovenskih dubrava*, Matica Hrvatska, (Zagreb, 1900), str. 226-227.

gaču, žene tamnu ili crnu, a djevojke svijetlu ili čak bijelu šlingu (tada bi nosile i bijeli šlingani prsluk). Stare su žene nosile isključivo crnu odjeću. Ženske su na nogama od proljeća do jeseni imale papuče i sokne, a zimi obuću zvanu pačne, od valjanog vunenog pletiva, crne ili plave boje. Djevojke bi zimi nosile cipele. Nijemci su uglavnom nabavljali industrijsko platno jer Njemice nisu, zbog ustroja gospodarstva, imale vremena za pripremu platna.²⁹

Nijemci su se hranili kvalitetnijom hranom od starosjedilaca Hrvata. Koristili su mnogo kravlje mlijeko i mliječne proizvode te meso (perad). Sušeno meso (svinje) Nijemci bi jeli zimi i u rano proljeće, a zatim prelazili na svježe meso peradi, dok bi starosjedioci cijelog ljeta koristili dimljeno meso i slaninu. U prehrani su doseljeni Nijemci mnogo koristili razna kuhanja ili pečena tijesta. Otuda i kod Šokaca knedle, taške, krofne, štrudle, griz, kiflice, kugluf i sl. Klasično konzerviranje voća i povrća, isto su donijeli Nijemci. Starosjedioci su jednostavno voće sušili za zimu i tada to voće prije potrošnje kuhali. Uvode se i koriste i nove vrste povrća (cvjetača, cikla, korabica i sl.).³⁰

Starosjedioci mnogo toga preuzimaju od stranih kolonista, pa su primili i način gradnje kuća. Preuzimaju s vremenom i raspored zgrada u gospodarskom dvorištu, pa i tu u nazivlju (haustor, ganjak, keler, staja, šupa, ...) možemo naslutiti njemački utjecaj. Dok Hrvati grade još kuće po starinskom načinu pokrivajući ih drvetom ili slamom, kolonističke su kuće uglavnom od tvrdog materijala i planski jednoobrazno sazidane.³¹ Kad su se Nijemci počeli doseljavati,

²⁹ Usp. T. Šalić, nav. dj., str. 65-66.

³⁰ Usp. Isto, str. 65.

³¹ Važna tekovina njemačkog tipa kuće je otvoren hodnik u koji vode vrata s ulice. Vrata uvučena u zid s dvije do tri stepenice daju i danas karakteristično obilježje njemačkim kućama, te su ove po njima nazvane Gangtürhauser, a po dugačkim hodnicima Laubenganghauser. Uz tradicionalni poprečni tip kolonističke kuće sa zabatom prema ulici, s porastom blagostanja i prirastom djece javlja se i tip paralelan s ulicom. Ovaj tip kuće poznat je pod imenom Langhaus ili Gangseitiges Haus, odnosno Hackenhaus. Takav tip kuće postao je prvo kod Nijemaca, dok su starosjedioci još dugo gradili kuće sa zabatom prema ulici. Nijemci su u gradnji kuća ispred svih narodnosti i dalje prednjačili i poticali ih u udobnost stanovanja te su pri kraju 19. stoljeća već i na gradski tip kuća prešli, na tzv. Querhaus s dvostrukom kapijom na sredini kuće (Einfahrt), pa čak i na kuće u obliku vile (Willenhaus), te tako načinom gradnje već istupali iz okvira sela. O gradnji kuća, s opisima, opširnije: E. Böhm, *Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken* Diakowar, Poscheg, Neu Gradischka, Brod, (pogl. VI: Die Kulturlandschaft) str. 339-345. Primjere tipova njemačkih kuća, način gradnje, o materijalu, nazivlju, s rasporedom prostorija te organizacijom gospodarskih zgrada, po selima Đakovštine: /Hildegard Baur/, Wischkowci, Kreis Djakovo, Bezirk Esseg, Slavonien, Aufnahme: 2.-9. März 1953 in Bochingen, Kr. Rottweil, durch: stud. Phil. H. Baur. Gewährsleute: Herr und Frau Matthias Federer, kath. etwa 40 bis 45 J.z. Z. Bochingen, Sigmarswangestraße. 1944 aus Jugoslawien nach Deutschland geflüchtet, zuerst Aufenthalt in Niedersachsen, jetzt Süddeutschland, s.l. /Tübingen/, str. 1-2 (Tiskopis, original u Ludwig-Uhland-Institut, Tübingen. Kopija u posjedu autora); S. Stader, *Heimatsbuch Satnitz*, (pogl. Das Giebelhaus) str. 30; J. Werni, K. Reiber, J. Eder, nav. dj., (pogl. Das Bauen) str. (88) 89-90; M. Stolz, *Krndija Heimatsbuch*, (pogl. III. Die Entwicklung des

počeli su i oni dizati kuće slične onima koje su zatekli. U slučaju nužde, najprije su na brzu ruku podigli kuće od drveta ili su gradili nabijače.³² Osobitost kuća slavonskih Nijemaca je i tehnika gradnje. Kuće od naboja predstavljaju kulturni import u Slavoniji vezan uz njemačke, mađarske i češke doseljenike.³³ Gradnju nabijača preuzeli su od doseljenika iz Bačke siromašni starosjedioci.³⁴ Njemačke kuće su se s vremenom počele razlikovati od šokačkih po tome što su bile nešto više, imale su u prostorijama pod i pokrov od crijepa. Kasnije su Nijemci svoje kuće gradili od opeka, a sve češće su zidali kuće “u ključ” s trijemom.³⁵ Nijemci su u pravilu bolje organizirali stambeni prostor i gospodarsko dvorište te su i stanovali udobnije.

Do raspada kućnih zadruga u selima Đakovštine došlo je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a neke su se održale i do Prvog svjetskog rata, izuzetno i

Dorfes. Von der Siedlung zur Gemeinde) str. 79-82; J. Possert, nav. dj., (pogl. XI. Die ländliche Bauweise) str. (56) 57-59; Anton Utri, Johann Schnapper (Hrsg.), Heimatbuch Semelzi und Keschinzi. Zur Erinnerung an unsere einstigen Heimatdörfer, Graz-Linz, 1992., (pogl. Baumaterial und Bauweise) str. 27-29; Stefan Sehl (Red.), Heimatbuch Drenje-Slatinik-Manditschevac-Pridvorje. Unvergessene Heimat der Donauschwaben. Großgemeinde Drenje, Slatinik-Manditschevac-Pridvorje in Slawonien, Hrsg. Heimatortsgemeinschaft der Großgemeinde Drenje, Reutlingen, 1994., str. 192, 236, 286, 292, 305-306, 315, 320, 365, 380 (slikovni prilozi); Od hrvatskih autora napose: M. Marković, “Stare seoske kuće na području Đakovštine”, *Đakovački vezovi. Prigodna revija* 1978, (Đakovo, 1978), str. 17; Isti, Selo Tomašanci kraj Đakova, str. 90; V. Geiger, Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu, str. 53-54; T. Šalić, nav. dj., str. 64.

³² Krajem 19. stoljeća slavonska hrastovina postaje tražena na europskom tržištu i vlasti zabranjuju gradnju kuća od hrastovine. Prelazi se na druge materijale kao što je kanat s različitim ispunama, naboj (zemlja), a sredinom 19. stoljeća, osnivaju se i prve ciglane i sve se više kuća gradi od cigle.

³³ Usp. Žarko Španiček, *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*, Privlačica, (Vinkovci, 1995), str. 41.

³⁴ Usp. Stjepan Brlošić, „Gradnja kuća u selima Đakovštine“, *Zbornik Đakovštine*, knj. 1, Centar za znanstveni rad JAZU Vinkovci, (Zagreb, 1976), str. 396.

³⁵ Usp. M. Marković, Selo Tomašanci kraj Đakova, str. 90. U selu Vrbici, primjerice, kuće prvih njemačkih doseljenika nisu bile osobito kvalitetne. Gradili su ih postupkom nabi-janja zemlje (kao u Bačkoj) ili zidali opekam. Pretpostavlja se da su Nijemci uveli u selo tip kuće s trijemom. Svoje su kuće Nijemci bijelili vapnom kao i Hrvati, jedino su donji dio fasade (“cokl”) bojali s čađi. U to vrijeme, zadružne kuće starosjedilaca bile su veće i kvalitetnije građene. Slavonska tradicijska kuća nastala je iz potreba kućne zadruge. Tradiciju kućnih zadruga, vlasti ne samo da podržavaju, nego i forsiraju iz vlastitih interesa. Naime, iz velike obitelji (kućne zadruge) u vojsku se moglo pozvati i nekoliko muškaraca, a za to vrijeme njegovu užu obitelj bila je dužna uzdržavati kućna zadruga. Tek Nijemci useljeni u drugom valu iz Srijema, gradili su kvalitetnije kuće, ali još uvijek okrenute zabatom prema ulici. U Vrbici nisu Nijemci bili osobito bogati te nisu izgradili nijednu luksuzniju kuću, kao što se to događalo u nekim selima Đakovštine. T. Šalić, nav. dj., str. 64. Pojavu kuća u ključ građenih opekam dovodi se u vezu s doseljavanjem Nijemaca u Đakovštinu, jer gotovo su sve kuće toga tlocrta bile njihovo vlasništvo. Prvi uvjet za gradnju kuće toga tipa bila su šira numerata da bi uz sokač stale dvije podjednako velike sobe. Usp. Ivica Šestan, Tradicijska stambena zgrada u Đakovštini, Đakovo i njegova okolica. *Zbornik Muzeja Đakovštine*, sv. 1, (Đakovo, 1978), str. 76; M. Marković, Stare seoske kuće na području Đakovštine, str. 17.

nakon toga.³⁶ Nijemci u svojoj domovini nisu poznavali instituciju kućnih zadruga. Njemačka je obitelj bila samostalna zajednica. Gospodarstvo je vodio kućedomaćin, a kada bi ostario predao bi upravu gospodarstva najstarijem sinu. Djeca su bila obvezna uzdržavati ostarjele i onemoćale roditelje i tu nije u pravilu bilo iznimaka i problema. Uz sina koji nasljeđuje gospodarstvo, ostala djeca bi dobila pomoć za osnivanje obitelji i gospodarstva.³⁷ Zabilježeni su i rijetki slučajevi da su doseljeni Nijemci prihvatili u novom kraju novi zadružni način življenja kao i starosjedioci. To je bio napose slučaj kod mnogočlanih siromašnih obitelji.³⁸

3. Nijemci Đakova i Đakovštine u društvenim i političkim odnosima u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća

U novoj sredini Nijemci su ostali privrženi jedni drugima. Dugo vremena su održavali običaje i način života krajeva iz kojih su dolazili. U početku poneki nisu ni pokazivali želju da nauče hrvatski jezik. Doseljenici prispjeli iz raznih njemačkih zemalja, nisu u to vrijeme imali ni svijesti o zajedničkoj pripadnosti, ni izgrađene narodne i političke svijesti. Najviše ih je sjedinjavalo jezično i kulturno razlikovanje od naroda s kojima su živjeli u susjedstvu.³⁹

³⁶ Primjerice, u selu Trnavi je oko 1880. godine bilo 35 kućnih zadruga, a 32 kuće su bile u samovlasništvu, tj. vlasnik kuće i posjeda bila je jedna osoba. Najčešće su to bili pridošli Nijemci i Mađari. Ta domaćinstva imala su mali broj ukućana, dok su zadruge bile brojne. Usp. Mato Lukačević, *Tragom starih seoskih zadruga*. Kućne zadruge u Trnavi, Đakovački glasnik, god. II, br. 32, Đakovo, 22. prosinca 1995., str. 14; Isti, *Tragom starih kućnih zadruga*. Kućne zadruge u Trnavi krajem 19. stoljeća, Đakovački vezovi. Jubilara revija 1967-1998., Đakovo, 1998., str. 116. I u drugim selima Đakovštine, u drugoj polovici 19. stoljeća, osobito nakon 1870. godine, u tijeku razdioba kućnih zadruga i propadanja novonastalih samovlasničkih domaćinstava, dolazi novi val stanovnika, Nijemaca i Mađara. Usp. M. Marković, *Đakovo i Đakovština*, str. 289-243; Isti, *Selo Gorjani kraj Đakova*, str. 158-248; Isti, *Selo Tomašanci kraj Đakova*, str. 50-84; V. Geiger, *Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu*, str. 47-51; T. Šalić, nav. dj., str. 62-65; Stjepan Brlošić, „Kućne zadruge i njihove diobe u Đakovačkim Selsima u 19. stoljeću“, *Osječki zbornik*, 21, Muzej Slavonije Osijek, (Osijek, 1991), str. 266-281.

³⁷ Usp. T. Šalić, nav. dj., str. 64-65.

³⁸ Tako je poznato postojanje zadruge njemačke obitelji Reisl u selu Viškovcima (prezime Reisl prvi puta se u Viškovcima spominje 1847. godine. Usp. Župski ured Đakovo, Index rođenih). Usp. J. Possert, nav. dj., str. 26.

³⁹ Za poslovni svijet i više društvene krugove upotreba njemačkog jezika bila je pitanje ugleda i prestiža, pa su se njime služili ne samo u poslovnim kontaktima već i u drugim oblicima javnog i privatnog života. Ne smijemo zaboraviti da je svakom obrazovanom Hrvatu sve do propasti Austro-Ugarske monarhije njemački bio tako reći drugi materinji jezik. U predominaciji njemačke kulture, u običajima i odlikama drugih naroda, posebice u gradovima, treba uočiti sadržajnu i inspirativnu podlogu za izrastanje i bogaćenje nacionalne hrvatske kulture na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Povjesničari su u ocjenama toga razdoblja bili odviše kruti i pod utjecajima protunjemačkih stavova. Do sada se obično isticalo kako je germanizacija onemogućavala izrastanje autohtone nacionalne kulture, ali se posve gubilo iz vida da je ta viša kultura istodobno morala djelovati stimulatивно na razvoj nacionalne kulture. Usp. Marija Malbaša, *Osječka*

Zajednički život domaćeg i stranog stanovništva u Slavoniji, bio je izuzetno složen i treba ga sagledavati u svim njegovim komponentama, uvažavajući sve argumente. Uza sve razlike, zajednički život starosjedilaca i njemačkih doseljenika odvijao se manje-više mirno. Kao što neke običaje doseljeni Nijemci prenose na starosjedioce, tako i ovi utječu na razne oblike života doseljenih Nijemaca i ostalih stranaca.⁴⁰ Nijemci su se u svakodnevnom životu s vremenom sve više koristili hrvatskim jezikom, a Hrvati su preuzeli mnoge njemačke riječi, osobito ako nisu imali prikladne hrvatske.

Po selima je pohrvaćivanje Nijemaca bilo rjeđe i sporije. Nijemci doseljeni u vrijeme skupnih useljavanja u đakovštinska sela tijekom druge polovice 19. stoljeća i kasnije, gotovo bez iznimke sačuvali su svoju nacionalnu (etničku) svijest. Izuzetak su, ponekad mješoviti brakovi. Asimilacija je po selima prvenstveno zahvaćala one Nijemce koji su bili izvan veće skupine sunarodnjaka. Napose su pohrvaćeni i izgubili svjest o svome njemačkom podrijetlu, rijetki Nijemci doseljeni u đakovštinska sela u prvoj polovici 19. stoljeća.⁴¹

Jezične prilike u vrijeme naseljavanja Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu tijekom 19. stoljeća mora da su bile kaotične. Na malom prostoru našlo se osim austrijske varijante standardnog njemačkog jezika u službenoj uporabi i nekoliko njemačkih narječja, među njima: švapskih, franačkih, falačkih, bavarskih, austrijskih, jidiš i drugih.⁴² Dio doseljenika govorio je samo narječjem svoga zavičaja. Nije teško zamisliti kakve su probleme imali takvi doseljenici u jezičnom sporazumijevanju ne samo sa zatečenim slavenskim, hrvatskim življem, već i s govornicima drugih njemačkih dijalekata.⁴³ Naime,

bibliografija, sv. I., JAZU, Osijek, 1981., str. 8-9; Vlado Obad, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Izdavački centar Revija, (Osijek, 1989), str. 6, 8; Vladimir Geiger, *Jezik (govor) njemačkih doseljenika u Đakovu i Đakovštini do početka 20. stoljeća*, *Đakovački glasnik*, god. V, br. 85, Đakovo, 28. svibnja 1998., str. 29 (objavljeno i u: *Slavonski narodni kalendar 2000*, Posavska Hrvatska d.o.o., Slavonski Brod, 1999., str. 133-135).

⁴⁰ Neki autori drugačijeg su mišljenja. Primjerice Milena Papratović, *Narodne pripovjetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom*, *Zbornik za život i običaje hrvatskoga naroda*, knj. XXXII, sv. 2, JAZU, (Zagreb, 1940), str. 85. jednostavno navodi (o Đakovačkim Selcima, Punitovcima i Pridvorju): "Nijemci i Mađari u tim selima pored svoga materinskog jezika govore doduše i hrvatski, ali nisu ništa utjecali na duhovnu i socijalnu kulturu hrvatskoga stanovništva."

⁴¹ Primjerice, obitelj Balzer se naselila u Gorjane prije vala njemačkog naseljavanja đakovštinskih sela u drugoj polovici 19. stoljeća. Obitelj Balzer je s vremenom izgubila njemačku svijest i tradiciju, i od samih Nijemaca u selu smatrani su "čistim" Hrvatima ("Die Angehörigen hatten in unserer Zeit keine deutsche Tradition mehr. Sie waren 'waschechte' Kroaten"). J. Werni, K. Reiber, J. Eder, nav. dj., str. 54; V. Geiger, *Jezik (govor) njemačkih doseljenika u Đakovo i Đakovštini do početka 20. stoljeća*, str. 29.

⁴² O jeziku i govoru njemačkih doseljenika u Slavoniju, usp. E. Böhm, *Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg, Neu Gradischka, Brod*, str. 329; V. Obad, nav. dj., str. 6, 8.

⁴³ U selu Vrbici, primjerice, bački su Nijemci isključivo govorili njemački, a slavonsko-srijemski su uz materinji jezik dobro govorili hrvatski, često se tim jezikom služili, poneki i u obitelji. Usp. T. Šalić, nav. dj., str. 64.

razlike između pojedinih njemačkih narječja su toliko velike da je nemoguće sporazumijevanje ako oba govornika ne vladaju istim narječjem. Iz svakodnevnih intenzivnih dodira njemačkih (i nenjemačkih) govora s vremenom je nastao đakovački njemački idiom.⁴⁴

Prema statistikama u kotaru Đakovo 1900. godine, od Nijemaca, govorilo je uz svoj materinski i hrvatski jezik 5.351 od 8.965 osoba.⁴⁵ Od đakovštinskih Nijemaca 1.179 govorilo je uz materinski i mađarski jezik,⁴⁶ što na izravan način govori i o njihovom podrijetlu (odakle su došli). Godine 1900. po rodnom kraju, najviše je nakon Hrvatske i Slavonije (34.177), stanovnika iz Ugarske (7.793 ili 18,30 %) i Austrije (496 ili 1,16 %).⁴⁷ Prema istim podacima, u đakovačkom kotaru govorilo je (osim Nijemaca) uz svoj materinski jezik i njemački 3.282 (ili 9,76 %) stanovnika. Od toga najviše je Hrvata (i Srba) 2.682 i 452 Mađara.⁴⁸ Godine 1910. od 9.454 stanovnika njemačkog materinskog jezika u kotaru Đakovo 6.341 je govorilo i hrvatski, a 1.003 mađarski jezik. Njemački je jezik osim svog materinskog govorilo 4.730 stanovnika (ili 12,54 %) od toga najviše 4.088 Hrvata (i Srba) i 498 Mađara.⁴⁹

Nijemci Đakova i Đakovštine uza svu brojnost, nisu ni u jednome mjestu imali škola na materinjem jeziku. Nasuprot uobičajenim tvrdnjama o germanizaciji, činjenica je nepostojanje njemačkih škola u Đakovštini u vrijeme Habsburške / Austro-Ugarske Monarhije, a to stanje produženo je i kasnije sve do tridesetih godina dvadesetog stoljeća. U adaptaciji stranaca u novoj sredini mnogo je učinila škola, gdje su đakovačka / đakovštinska djeca zajednički učila.⁵⁰ Indikativno je da u vrijeme kada su Nijemci na najvišem postot-

⁴⁴ "Oni govore posebnim njemačkim dijalektom, a svi znadu hrvatski, poglavito njihova djeca, jer za njih nema posebnih škola. (...) Po selima većinom prevladava švapski dijalekt bačkih doseljenika. U svakom je slučaju kod oblasti i u međusobnom saobraćaju Mađara, Čeha i Švaba diplomatski jezik uvijek hrvatski." M. Šenoa, nav. dj. str. 227; V. Geiger, *Jezik (govor) njemačkih doseljenika u Đakovu i Đakovštini do početka 20. stoljeća*, str. 29.

⁴⁵ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905., str. 53.

⁴⁶ Isto, str. 54.

⁴⁷ Isto, str. 73.

⁴⁸ Isto, str. 55.

⁴⁹ Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, II dio, Publikacije Kr. zemaljskog statističkoga ureda u Zagrebu, LXVI., Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1915., str. 36-38; Usp. V. Geiger, *Jezik (govor) njemačkih doseljenika u Đakovo i Đakovštini do početka 20. stoljeća*, str. 29.

⁵⁰ Njemački jezik učila su od 1876./7. školske godine u pučkoj školi samo djeca (u trećem i četvrtom razredu) roditelja koji su to tražili. "Potražena dozvola za njemački jezik stigla je sa naukovnom osnovom dne 12. siječnja o.g. dopisom vis. kr. zem. vladinog odjela za bogoštovje i nastavu od 31. prosinca 1876. br. 5460. za one učenike 3. i 4. razreda, kojih se roditelji za učenje toga jezika izjave.", *Godišnje izvješće obće pučke dječjačke i djevojačke učione u Đakovu. Koncem šk. godine 1876/7.*, Tiskarna Julija Pfeiffera, (Osijek, 1877), str. 15-16. Kao neobvezatan predmet učila su djeca (Nijemaca) njemački jezik u školi i dalje. "Prema želji obćinarah i dokazanoj mjestnoj potrebi dozvoljeno je po visokoj kr. Zemaljskoj vladi školam u (...) Đakovu (...), da osim propisanih predmetah napose poučavati mogu mladež III. i

nom broju (1890.-1905.) od tridesetak pučkih škola u Đakovštini po nastavnom jeziku sve su hrvatske.⁵¹

Glasilu Hrvatske samostalne stranke "Đakovačke hrvatske pučke novine", donijelo je u travnju 1914. godine noticu da su sugrađani Nijemci zamolili, da bi im u listu donosili po koji članak i vijesti na njemačkom jeziku.⁵² Unatoč tomu, što đakovštinski Nijemci nisu imali posebnih svojih novina, ni do tada, a ni kasnije, nije došlo do objavljivanja napisa niti zasebnih izdanja na njemačkom jeziku.

Utjecaj starosjedilaca je bio u Đakovu razmjerno velik. Oni su nametnuli svoj govor svim doseljenicima, pohrvatili su veći broj njemačkih obitelji i dali su cijelom đakovačkom stanovništvu svoj značaj koji se održao sve do danas. Među njemačkim doseljenicima u našim krajevima bilo je i mnogo onih koji su slijedom generacija prigrlili novi životni prostor kao svoj jedini zavičaj, prihvatili narod u kojem su se našli i njihov jezik.⁵³ Proces pohrvaći-

IV. razreda u njemačkom jeziku kao neobligatnom predmetu (...)." Izvješće kr. podžupana županije virovitičke, za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1889., Osijek, 1890., str. 13. Doseljeni Nijemci zasigurno su već u prvoj generaciji potpuno svladali hrvatski jezik i njime se služili svuda u komunikaciji izvan svojih kuća. Usp. M. Marković, Đakovo i Đakovština, str. 188. U školskom izvješću Opće pučke škole u Đakovu za 1883./4. godinu, ravnaajući učitelj I. Kocić o stanju školske djece ističe: "(...) redje da Nijemac ne zna hrvatski (...)". Izvještaj obće pučke dječjačke učione u Đakovu, koncem školske godine 1883/4., Tisak biskupijske tiskare, (Đakovo, 1884), str. /31/.

⁵¹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905., str. 684. U selu Semeljci, primjerice, 1895. godine od 240 učenika oko četvrtine ih je s njemačkim materinskim jezikom. Usp. Stanislav Marijanović, „Davni dani i godine školstva u Semeljcima (1786-1945)“, u: *Dvjesto godina osnovne škole u Semeljcima 1786-1986.*, Osnovna škola „Josip Kozarac“ Semeljci, (Semeljci, 1986), str. 37-39.

⁵² Nakon različitih, i negativnih reakcija u javnosti, uredništvo "Pučkih novina" iznosi svoje stavove: "(...) Kad smo se izjavili spremnima donositi i njemačke pisane članke, onda nas na to ponukala politički zdrava misao, da bi valjalo naše Nijemce sa popularno pisanim člancima iz hrvatske političke sadašnjosti, uputiti, da oni ispravno shvaćaju našu borbu, da se vremenom za nju založe i da ih se pridobije za našu obće narodnu stvar. Mnogi naši prijatelji ne dijele sa nama ovoga mišljenja. Što više drže, da bi to bilo očito zlo. Možda ne imadu tako niti krivo, jer tvrde, da bi time samo izgubio naš list na vrijednosti u političkom radu i okupljanju našeg naroda. Mi ali uza sve to naglašujemo, da bi valjalo našim Nijemcima davati štivo u strogo hrvatskom duhu pisano, jer inače će oni u početku indiferentni, sve po malo biti sa propagandom pangermanstvom zadojeni, pak ćemo ih imati i politički i nacionalno kao protivnike. (...) I ako ne ćemo donositi u našem listu na njemačkom jeziku članaka radi što boljega uspjeha same naše borbe i osvješćivanja, to ne napuštamo misao, da našim Nijemcima dadnemo štivo u njemačkom jeziku, a sa hrvatskim političkim i narodnim obilježjem. Bude li dovoljan broj Nijemaca prijavio se za taj list, to smo ga spremni za njih posebiće kao novine izdavati. (...) Nijemci i naš list, *Đakovačke hrvatske pučke novine*, god. II, br. 20, Đakovo, 18. travnja 1914., str. 1-2.

⁵³ Slikovit je primjer poznatih đakovačkih njemačkih "familija" Šips i Geiger. Kako navodi Ivan Supek o svojim korijenima: "Majčini su preci doselili početkom 19. stoljeća u Đakovo iz Njemačke, kamo su došli vjerojatno iz Engleske. Početni ruralni posjed darovao je obitelji biskup Strossmayer, no djed Leopold bavi se ratarstvom a uz to vodi i bačvarski obrt. Šipsovi su se uskoro pohrvatili, a ogranak po baki, Geigerovi, čuva više od njemačkog podrijetla." Ivan Supek, *Povjesne meditacije*, AGM, (Zagreb, 1996), str. 482 (biobibliografija).

vanja njemačkih obitelji ne treba, naravno, apsolutizirati, ali ga treba prihvatiti za jednako nepobitnu činjenicu, kao što je bila i germanizacija.⁵⁴

Tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća, život u Đakovu poprima oblike kakve je imao i u drugim manjim gradovima i trgovištima austrijske carevine. U Đakovu je od sredine 19. stoljeća razvijen društveni život.⁵⁵

Nacionalna / etnička šarolikost međutim nije bila prepreka suradnji na različitim poljima pa tako i kulturnom / društvenom. U pjevačkom društvu "Sklad", kojega 1863. godine osnivaju đakovački obrtnici, trgovci i intelektualci, od samog početka nalazimo mnoge predstavnike đakovačkih njemačkih obitelji, kao podupiruće, odnosno izvršujuće članove.⁵⁶ Društvo je s uspjehom radilo do 1886. godine kada ga je zabranila mađaronska vlada. Pjevačko društvo pod novim imenom "Preradović" utemeljeno je 1896. godi-

⁵⁴ Nakon Austro-Ugarske nagodbe 1867. godine, njemačka je etnička skupina / zajednica, kao uostalom i sve ostale u ugarskoj polovici Monarhije pod udarom mađarskog nacionalizma. I u Hrvatskoj, koja je krajnjim naporima branila svoj uz velike teškoće očuvan državno-pravni status, njemačka je etnička skupina / zajednica u drugoj polovici 19. stoljeća bila izvrnuta pritisku nacionalizma. Ipak, o prisilnoj se asimilaciji, poput one u Mađarskoj, ne može govoriti. Naprotiv, značajan je udjel Nijemaca u svekolikom razvitku zemlje. Zanimljivo je da su se njemački doseljenici aktivizirali u politiku i bili pritom prilično utjecajni u političkim strankama u mladoj parlamentarnoj demokraciji Slavonije i Hrvatske znatno prije nego što su se uspjeli politički organizirati radi očuvanja i zaštite svog etničkog interesa. Doseljeni su iz različitih, međusobno nepovezanih, često i suprotstavljenih njemačkih kneževina i pokrajina. U širem smislu nastanjeni su nekompaktno, prepušteni sami sebi, baveći se većinom zemljoradnjom (i obrtima), s malobrojn timer građanstvom. Nijemci zasnivaju poseban, izrazito individualistički način života, pri čemu osjećaj međusobne solidarnosti rijetko prelazi granice sela ili naselja. Činjenica je, da se osjećanje nacionalne svijesti kod Nijemaca europskog jugoistoka razvijalo sporije nego kod ostalih naroda / etničkih skupina s kojima su živjeli. Đakovština je u prošlosti (pa sve do našeg vremena) područje intenzivnih migracija i izmjena stanovništva. Tako da je postala stjecište raznih tradicija što je ostavilo traga, kako u materijanoj tako i u duhovnoj kulturi. Nacionalno šarenilo, višejezičnost i multikulturalnost, temeljne su datosti povijesti Slavonije, Đakova i Đakovštine. S vremenom, velik broj njemačkih riječi, postao je dijelom konverzijskog govora Đakova i Đakovštine i održao se u svakodnevnom govoru do naših dana. Uglavnom su to riječi iz njemačkog doseljeničkog dijalektalnog govora. Hrvati su pojedine njemačke riječi još više izmijenili. Govorili su, naime, onako kako su ih čuli ili su njemačke riječi prilagođavali svojem izgovoru. Mnoge njemačke riječi postale su (ili će ubrzo postati) leksički relikti kako u ruralnoj tako i u urbanoj sredini. Od znatne je važnosti utjecaj njemačkih doseljenika na lingvističku strukturu Đakova i okolice. Naročito bi bio zanimljiv iscrpan prikaz germanizama s đakovštinskog područja. Zadaća lingvističkih istraživanja bi bila da se ispituju i prikažu raznojezični odnosi, njihove posljedice u jezičnoj komunikaciji autohtonog hrvatskog stanovništva, ali i govornika drugih jezika.

⁵⁵ Pravila većine đakovačkih / đakovštinskih društava osnivanih do Prvog svjetskog rata (i kasnije) sačuvana su u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Usp. Pravila društava 1845.-1945. Tematski vodič, Uredila Slavica Pleše, Obavijesna arhivska pomagala, sv. 4, Hrvatski državni arhiv, (Zagreb, 2000). Samo manji broj društava objavio je svoja pravila, ili su kasnije objavljena.

⁵⁶ Usp. Mato Horvat, *Spomenica Hrvatskog pjevačkog društva "Sklad" - "Preradović" u Đakovu 1863-1939*, Tiskara M. Kraljević, (Đakovo, 1939), str. 29; V. Geiger, *Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu*, str. 45.

ne. U Đakovu je 1866. godine osnovano Narodno kazališno društvo. Do kraja stoljeća dalo je stotinjak predstava (isključivo na hrvatskom jeziku).⁵⁷ U drugoj polovici 19. stoljeća Đakovo su povremeno posjećivale putujuće kazališne skupine, a početkom 20. stoljeća i Hrvatsko kazalište iz Osijeka. Svoje su predstave u Đakovu davale i njemačke putujuće družine.⁵⁸ Hrvatska čitaonica osnovana je u Đakovu 1895. godine. Kasnije je inicijativom odvjetnika M. Šabarića otvorena gradska čitaonica te pučka čitaonica s knjižnicom (1907. odnosno 1910.). Osim u Đakovu postojalo je još nekoliko čitaonica u Đakovštini (Drenje, Kešinci, Mrzović, Semeljci, Vrpolje, Gorjani, Piškorevci, Satnica).⁵⁹ I u novoosnovanom dobrovoljnom vatrogasnom društvu (1872.) doseljeni Nijemci od samog početka uzimaju šire sudjelovanje.⁶⁰ U Đakovu

⁵⁷ Usp. Stjepan Romić, „O kazališnom životu u Đakovu u devetnaestom stoljeću“, *Đakovački list*, god. 7, br. 273, Đakovo 16. svibnja 1959. Osnivači i članovi kazališnog društva, uglavnom su tadašnja đakovačka inteligencija. „Narodno kazališno društvo dobrovoljaca u Đakovu” predstave je održavalo u dvorani gostionice Lovizer i Velike gostionice, a pojedine priredbe i u biskupovu dvoru. To su bile komedije, lakši komadi kojima su se privlačili gledaoci. Društvo se održalo do Prvog svjetskog rata. Usp. Andro Morić, Narodno kazališno društvo u Đakovu, Jeka od Osijeka. Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1919., Osijek, 1919., str. 61-63; Željko Lekšić, U Đakovu je osnovano gradsko amatersko kazalište, *Đakovački vezovi. Prigodna revija 1997*, (Đakovo, 1997), str. 60.

⁵⁸ Tako je primjerice 1890. godine, predstavu (na njemačkom jeziku) davala u Đakovu njemačka družina L. Duve (a plaćala je „Narodnom kazališnom društvu” po predstavi za podijum pozornice iznos od 80 filira.). Usp. A. Morić, nav. dj., str. 62. O postojanju zasebnoga njemačkoga kazališta (društva) u drugoj polovici 19. stoljeća nemamo podataka. O njemačkom kazalištu u Đakovu krajem prve polovice 19. stoljeća, usp. Vladimir Geiger, Nijemci u Đakovu u vrijeme ilirskog pokreta, *Deutsches Wort / Njemačka riječ*, Nr./br. 22-23, Njemačka narodnosna zajednica / Volksdeutsche Gemeinschaft, (Zagreb, 1996), str. 60-61 (objavljeno i u: *Putujući Slavonijom*, br. 13, Privlačica, Vinkovci, 1996., str. 33-34, i pod naslovom: Njemačko kazalište u Đakovu u vrijeme ilirskog pokreta, *Đakovački glasnik*, god. IV, br. 70, Đakovo, 9. listopada 1997., str. 15).

⁵⁹ Usp. Krešimir Pavić, Čitaonice u Đakovu do I. svjetskog rata, *Đakovački vezovi. Prigodna revija 1985*, (Đakovo, 1985.), str. 32-33; Isti, *Đakovo kroz stoljeća - u povodu 750. obljetnice, Đakovački list*, god. XXXII, br. 1075, Đakovo, 26. srpnja 1989.; *Pravila društava 1845.-1945. Tematski vodič*, str. 53, 57, 86, 113, 158-159.

⁶⁰ „Kako je među tadašnjim članovima vatrogasnog društva bilo mnogih stranaca, kao Nijemaca i drugih nacija koji se kao obrtnici nastaniše u Đakovu to je, također i u samom društvu vladao u velike njemački jezik, kako sam to iz raznih ‘Ausweissa Ueber den Stand der Freuwiligen, feuerwache in Djakovar’, uvidio. Napokon to nije niti najmanje smetalo društvenom razvitku.” Usp. Stjepan Fink, *Spomenspis 50-godišnjice opstanka i posvete novog spremišta dobr. vatrogasnog društva u Djakovu 1872.-1922.*, Izdalo dobrovoljno vatrogasno društvo u Đakovu, Tisak M. Kraljević Đakovo, Đakovo, 1922., str. 7. Kroničar i pisac spomenice đakovačkog vatrogastva, navodi kako popis članova (primjerice 1875.) pokazuje u društvu najviše stranih imena, a veoma malo domaćih hrvatskih. Usp. Isto, str. 7; V. Geiger, *Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu*, str. 45. Na glavnoj godišnjoj skupštini 1879. godine, određeno je „Da se pravilnik tiskati dade odmah i među vatrogasce podijeli, a da se tiska u hrvatskom i njemačkom jeziku, da tako svaki vatrogasac znade, što ima činiti, a što propustiti.” Usp. S. Fink, nav. dj., str. 8-9. Sačuvana dokumentacija i literatura o dobrovoljnom vatrogasnom društvu svjedoči o znatnom broju Nijemaca u djelatnostima i razvoju društva. Usp. S. Fink, nav. dj.; Branko Špehar st., Branko Špehar ml. (prir.), *Spomen knjiga u povodu proslave 100-te obljetnice DVD Đakovo*, DVD Đakovo, (Đakovo, 1972).

je početkom dvadesetog stoljeća djelovalo više športskih društava. Najviše je bilo nogometnih klubova, postojao je "Hrvatski sokol", biciklistički (koturaški), kuglaški i klizački klub, a igrao se i tenis. Među osnivačima i članovima đakovačkih športskih društava bili su trgovci, obrtnici i činovnici, različitih političkih usmjerenja i nacionalne / etničke pripadnosti, tako i domaći Nijemci.⁶¹

Početkom 20. stoljeća (1905.) u đakovačkom kotaru (uglavnom u Đakovu), postoji 14 društava (dobrotvorna, vatrogasna, čitaonička, pjevačka, glazbena) s 1.491 članom.⁶² Uz hrvatska društava postoji i židovsko (Chevra Kadisha).

U Slavoniji i Srijemu postupno sazrijeva ideja i mogućnost etničkog / nacionalnog organiziranja Nijemaca. Godine 1910. bilo je zatraženo, a po odobrenju pravila tri godine kasnije, 28. rujna 1913. i ostvareno osnivanje "Saveza Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji" ("Bund der Deutschen in Kroatien und Slawonien") s predsjedavajućim Franzom Hangom i sjedištem u Rumi.⁶³

U Đakovštini su 15. ožujka 1914. godine osnovane mjesne skupine (ogranci) "Saveza Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji" u Gorjanima i Tomašancima. Predsjednikom mjesne skupine u Gorjanima izabran je Johann Kupferschmied (Kupferschmidt), a u Tomašancima izabran je predsjednikom Philipp Leh.⁶⁴ Među tridesetak mjesnih skupina Saveza, to su, uz mjesnu skupinu u Satnici osnovanu kasnije (nadnevak nije poznat), jedine skupine okupljene u "Savez Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji" na području Đakovštine. Na prvoj Glavnoj skupštini "Saveza Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji" 1. lipnja 1914. godine, izvješćeno je da Savez broji 2373 člana. Predsjednik mjesne skupine Gorjani Johann Kupferschmied izabran je u rukovodstvo (upravu) kao drugi zamjenik predsjedavajućeg Saveza.⁶⁵

Izbijanje Prvog svjetskog rata presjeklo je to zakašnjelo organiziranje njemačke etničke skupine u Hrvatskoj, Slavoniji i Đakovštini, a njegov ishod vratio na sam početak pitanja položaja te manjine.

Do početka osamdesetih godina devetnaestog stoljeća, odnosile su na izborima za Hrvatski sabor u Đakovu i Đakovštini redovno pobjedu hrvatske

⁶¹ Usp. Krešimir Pavić, „Sport u Đakovu do I. svjetskog rata“, *Povijest sporta*, god. XX, br. 80, Savez za fizičku kulturu Hrvatske, (Zagreb, 1988), str. 313-320.

⁶² Usp. *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I.*, 1905., str. 775.

⁶³ Usp. V. Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkriegs*, str. 105; Isti, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien*, str. 100.

⁶⁴ Usp. HDA, Zemaljska vlada - Odjel za unutarnje poslove, XI-21 / 8161, 1912.; br. 32588/1914., 32589/1914.

⁶⁵ Usp. V. Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkriegs*, str. 111; Isti, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien*, str. 106-107.

stranke. Ishod tih izbora najsjajovitije prikazuju političko stanje i ozračje te posredno i stav nemalog broja njemačkog stanovništva na izborima.⁶⁶

Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine i još očitije za banovanja Khuena Héderváryja⁶⁷, uspostavljeni su novi odnosi političkih snaga i u kotaru đakovačkom. Uzrok tomu, zasigurno je i brza promjena nacionalne / etničke strukture (doseljavanje Nijemaca i Mađara). Na novonastaljeno njemačko i mađarsko stanovništvo, uglavnom iz Bačke i Baranje, vlada je mogla imati jak utjecaj. Tako su već izbori za Hrvatski sabor 1886. godine u trgovištu i kotaru Đakovo rezultirali pobjedom Khuenove Narodne stranke, napose potporom Mađara, Srba i Nijemaca mađaronskoj politici.⁶⁸

Na izborima za narodne zastupnike u Hrvatski sabor u Đakovu i Đakovštini odnosili su mađaroni od tada, sve do 1910. godine, navodno, nerijetko i uz razne nepravilnosti, izborne pobjede.⁶⁹ Najveći dio stranaca doseljava iz ugarskog dijela Monarhije, što u razumijevanju njihova političkog opredjeljenja nije nezanemarivo.⁷⁰

⁶⁶ Usp. Rudolf Horvat, Slavonija. Povjesne rasprave, crtice i bilješke, knj. I., Tisak Tipografije d.d. u Zagrebu, (Zagreb, 1936), str. 32-46; Stjepan Sršan, Izbori za Hrvatski sabor 1848.-1918. godine, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, br. 14, Ogranak Matice hrvatske Vinkovci, (Vinkovci, 1997), str. 108-114.

⁶⁷ Karoly (Dragutin) Khuen – Héderváry (Freudenthal / Bruntal, Češka, 1849. – Budimpešta, 1918.), mađarski političar, hrvatski ban 1883. – 1903., predsjednik mađarske vlade 1903. i 1910. – 1912. U Hrvatskoj se služio represivnim metodama, gušio politička i građanska prava i hrvatsku samostalnost te provodio mađarizaciju. Izazvao opći otpor naroda, koji ga je srušio s vlasti.

⁶⁸ Navedeni izbori su prošli s mnoštvom nepravilnosti (podmićivanje nekih izbornika, krivo pridavanje / upisivanje glasova i prijevremeno zatvaranje birališta), o čemu svjedoči prosvjed šezdesetak đakovačkih izbornika Hrvatskome saboru. Đakovački podžupan Slavko Cuvaj "(...) je hotice i proračunano imenovao članovima izbornog odbora vladine pristaje: Mirka Hrvata i Miju Geigera premda potonji nije znao hrvatski ni čitati ni pisati." R. Horvat, nav. dj., str. 49-52; Milan Jurić, Povijesne crtice o Đakovu za vrijeme vladavine Dragutina Khuena Héderváryja, *Đakovački vezovi. Jubilarna revija 1967-1976*, (Đakovo, 1976), str. 41.

⁶⁹ Usp. R. Horvat, nav. dj., str. 54-68; S. Sršan, Izbori za Hrvatski sabor 1848.-1918. godine, str. 116-120.

⁷⁰ Prigodom obilaska virovitičke županije početkom listopada 1893. godine, posjetio je ban Khuen Héderváry đakovački kotar i Đakovo. U selima s većim brojem njemačkog stanovništva (Semeljci, Vrbica), ban je osobito svečano dočekan. "(...) odputi se, praćen velikim brojem žiteljstva, barjaci i banderijalci, u Semeljce, kamo stiže u 4 sata. Tu bude dočekan pred krasnim slavlukom od mnoštva naroda iz svih mjesta občine sa vatrogasci i glasbom. (...) U Vrbici, kamo stiže u 6 sati u večer, pred slavlukom pored sakupljenoga mnoštva naroda, obč. odbora i poglavarstva, oslovi Njeg. preuzvišenost domaći župnik g. Riessel. (...) U Đakovu bijaše vrhunac slavlja. Pred veličajnim slavlukom, izkićenim cviećem i osvietljenim tisućama svjetiljaka, dočekaše Nj. preuzvišenost občinsko zastupništvo, inteligencija, vatrogasno društvo, građanstvo te gospodje i gospodjice u bjelini. Tu ga u ime svojih pravim entuzijazmom pozdravi obč. načelnik i narod. zastupnik dr. Švarzmayer uz često prekidanje i klicanje. (...) U biskupskom dvoru priredjena je bila u slavu Njeg. preuzv. svečana večera. Za večere priredilo je građanstvo sjajnu bakljadu sa serenadom, kod koje je Nj. preuzvišenost u ime građanstva pozdravio građanin Hager Svietli se ban na toj ovaciji najsrdačnije zahvali,

Kraljevska kotarska oblast u Đakovu u izvješću Zemaljskoj vladi u Zagrebu u svibnju 1897. godine o političkim kretanjima javlja o "teroriziranju izbornika sa strane oporbenog življa u upravnih općina Gorjani i Semeljci." U Semeljcima su, navodno, napadnuti izbornici Narodne stranke "naročito židovi", zbog čega je kotarski predstojnik izdao nalog za uhićenje kapelana Svetozara Ritiga⁷¹ radi "bunjenja naroda". U Gorjanima je, prema istom izvješću, lokalni trgovac Leopold Kraus, Nijemac koji je u Đakovštinu došao krajem sedamdesetih godina, prijavio da se izbornicima koji su glasovali za kandidata Khuenove Narodne stranke prijetilo raznim nasiljem. Niz javnih prosvjeda, pisanje raznih oporbenih novina i svakodnevno ponašanje domaćeg stanovništva svjedočilo je o općem protumađarskom raspoloženju.⁷²

U lipnju 1898. godine dr. Marijan Derenčin⁷³ je kao narodni zastupnik na skupštini u Đakovu, podnoseći svojim izbornicima izvješće o političkim prilikama i vlastitom radu u Hrvatskom saboru, između ostalog, izjavio: "U Slavoniju se doseljuju Niemci i Magjari, pa ako vlada na poduzme mjere, biti će Hrvatska skoro bez Hrvata."⁷⁴

Političko stanje u Hrvatskoj i Slavoniji početkom 1903. godine i ožujski i travnjaški događaji,⁷⁵ imali su odjeka i u Đakovu. Nakon protumađarskih prosvjeda u Zagrebu, dolazi do nemira i revolta i političkih reakcija opozicionih krugova u Hrvatskoj i Slavoniji. Političke manifestacije i reakcije na mađarizaciju bile su izrazite i snažne, ali i reakcija na germanizaciju nije bila ništa slabija. Najpoznatiji slučaj zbio se upravo u Đakovu 4./5. travnja 1903.

naglasiv, da mu je mило, da se iz ove kuće ljubavi napram vjeri i domu zahvaliti može na toli sjajnom dočeku. (...)", Iz đakovačkog kotara, 11. listopada, *Vjesnik županije virovitičke*, br. 20, (Osijek, 1893), str. 155; Željko Lekšić, Ban Dragutin grof Khuen – Héderváry u Đakovu, Slavonski narodni godišnjak 1994, (Đakovo, 1993), str. 81.

⁷¹ Dr. Svetozar Ritig (Brod na Savi, 1873.- Zagreb, 1961.), katolički svećenik, političar i povjesničar. Nakon studija bogoslovije (Sarajevo, Đakovo) i doktorata u Beču, predavao u Đakovu crkvenu povijest na Bogoslovnom fakultetu (1902. – 1911.). Sudjelovao u političkom životu kao pristaša Strossmayerove politike.

⁷² Usp. Stjepan Matković, „Izbori u Đakovu i Đakovštini prije stotinu godina“, *Đakovački glasnik*, god. IV, br. 68, Đakovo, 11. rujna 1997., str. 20.

⁷³ Dr. Marijan Derenčin (Rijeka, 1836. – Zagreb, 1908.), književnik, pravnik i političar. Jedan je od čelnih političara Narodne stranke koju napušta 1880. godine i pristupa Neodvisnoj narodnoj stranci. Suprotstavljao se ideji južnoslavenskog jedinstva i pravaškom idealu samostalne države zagovarajući kao jedino moguću ideju Hrvatske kao države s ograničenom samostalnošću u sklopu dualistički uređene Austro-Ugarske monarhije.

⁷⁴ Usp. S. Matković, „Izbori u Đakovu i Đakovštini prije stotinu godina“, *Đakovački glasnik*, god. IV, br. 69, Đakovo, 25. rujna 1997.

⁷⁵ Usp. Mirjana Gross, Narodni pokret u Hrvatskoj 1903., Historijski pregled, br. 1, (Beograd, 1954.), str. 16-23.; Milenko Patković, „Skupštinski pokret 1903. godine u Slavoniji“, *Osječki zbornik*, br. XI, Muzej Slavonije Osijek, (Osijek, 1967), str. 185-216.; Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, (Zagreb, 1961). I tamo navedena literatura.

godine, kada je nekoliko mladića prosvjedovalo i uništilo (išaralo i izmazalo) njemačke natpise koji su stajali iznad zanatskih radnji nekih Đakovčana.⁷⁶ U Đakovu je 10. travnja 1903. godine pred sudom vođena rasprava protiv mladića optuženih zbog prosvjeda.⁷⁷ Optuženima za protunjemačke ispade nije dokazana krivica i kotarski sud u Đakovu ih je oslobodio optužbe, a stvarni akteri događaja nisu pronađeni.⁷⁸ Sve je, ipak, završilo tako da su vlasnici radnji njemačke natpise uglavnom zamijenili hrvatskim.⁷⁹

U drugoj polovici 1903. godine, narodne skupštine su postale dominantne u političkom životu Slavonije. Pučka skupština, održana je u Đakovu 26. studenoga 1903. godine uz nazočnost preko tisuću osoba iz Đakova i đakovačkog kotara. Uz brojnu mjesnu svjetovnu i duhovnu inteligenciju, najviše je bilo seljaka Hrvata, ali je bilo i đakovačkih Židova, Nijemaca, Mađara kao i Srba seljaka iz Đakovštine. U Đakovu je 25. studenoga održana pučka skupština na kojoj su pored Hrvata bili i Srbi, Mađari i Nijemci. Na zboru je održao značajan govor i đakovački župnik Milko Cepelić⁸⁰, koji je naglasio hitnost borbe protiv mađarona, za slogu Hrvata i Srba i drugih naroda. Uz srdačne pozdrave Srbima, na sličan način je pozdravio i druge narode.⁸¹ Tih dana održane su još dvije pučke skupštine u Đakovštini, u Gorjanima i Semeljcima, selima sa znatnim brojem njemačkog stanovništva.⁸²

⁷⁶ Usp. M. Patković, nav. dj., str. 196; Vladimir Geiger, „Protunjemački ispadi Đakovčana 1903. godine“, *Đakovački glasnik*, god. IV, br. 68, Đakovo, 11. rujna 1997., str. 19.

⁷⁷ „Dne 10. ov. mj. vodila se pred ovdašnjim kot. sudom rasprava proti nekim mladićima. Okrivljeni su tobože radi demonstracija. Dne 5. ov. mj. naime osvanuli su vrlo šareni nadpisi neki đakovački dućana i radionica. Među ostalim spomenut ćemo samo neke važnije: Prisekera, kobasičara, Reichsmana, Brucka, Kohna, trgovaca, Sladića, brijača. Ovi starosjedioci đakovački htjedoše doći do veće reklame, pak uz hrvatski nadpis staviše i ‘moderni’ njemački. Kad al eto jada ovi njemački nadpisi osvanuše izšarani i zamazani. (...)” Đakovački demonstiranti pred sudom, *Narodna obrana*, br. 85, Osijek, 15. travnja 1903., str. 2. Zanimljivo je primjetiti da su od navedenih trojica Židovi (Reichsmann, Bruck, Kohn).

⁷⁸ Unatoč tome, veliki župan Chavrak zabranjuje pučku skupštinu sazvanu u Đakovu za 13. travnja i “(...)obzirom na tu činjenicu, da su u Đakovu noćju od 4. na 5. o. mj. jedan brijački pomoćnik te odvjetnički pisari njemačke trgovačke napise crnilom zamrljali.” V. Bogdanov, nav. dj., str. 133.

⁷⁹ Usp. „Đakovački demonstiranti pred sudom“, *Narodna obrana*, br. 85, Osijek, 15. travnja 1903., str. 2.

⁸⁰ Milko (Mihovil) Cepelić (Vuka, 1853. – Đakovo, 1920.), svećenik, etnolog i povjesničar. Nakon bogoslovije u Đakovu, zaređen je 1877. godine. Najprije je kapelan u Osijeku, zatim Strossmayerov dvorski kapelan, a od 1882. godine biskupov je tajnik. Imenovan je kanonikom 1910. godine. Djelovao je i u političkom životu. Kao etnolog i povjesničar popularno pisao o biskupu J. J. Strossmayeru, povijesti Đakova i okolice te o hrvatskim književnicima.

⁸¹ Usp. „Pučka skupština u Đakovu“, *Narodna obrana*, br. 272, Osijek, 27. studenoga 1903., str. 2; „Pučka skupština u Đakovu“, *Narodna obrana*, br. 273, 28. studenoga 1903., str. 1-2; „Tri narodne skupštine u Đakovštini“, *Obzor*, br. 274, Zagreb, 30. studenoga 1903., str. 1; M. Patković, nav. dj., str. 205-206, 214.

⁸² Usp. „Skupština u Gorjanima“, *Narodna obrana*, br. 273, Osijek, 28. studenoga 1903., str. 3; „Pučka skupština u Semeljcima“, *Narodna obrana*, br. 275, Osijek, 1. prosinca 1903., str. 1; M. Patković, nav. dj., str. 206.

Tuđinski karakter Đakova ističe 1906. godine Antun Gustav Matoš,⁸³ optužujući za takvo stanje prvenstveno biskupa J. J. Strossmayera.⁸⁴ Njemačkom duhu Đakova, znatno je pridonosio i malobrojan, ali gospodarski jak sloj uglavnom njemački govorećih Židova u mjestu.⁸⁵ Tadašnje đakovačko ozračje ("đakovačku purgariju") A. G. Matoš opisuje, spominjući domaće Nijemce (i Židove) u izazito negativnom svjetlu.⁸⁶ I kasnije će neki prigovarati biskupu Strossmayeru na sličan način.⁸⁷ Opreznija mišljenja, manje ispolitizirana donose vjerojatno stvarnije stanje.⁸⁸

⁸³ Antun Gustav Matoš (Tovarnik, 1873. – Zagreb, 1914.), književnik. Istaknuti predstavnik hrvatske moderne. Pisao po uzoru na europske simboliste. Kao kritičar i polemičar obilježio hrvatsko književno razdoblje pred Prvi svjetski rat.

⁸⁴ "Odist, veliki su ljudi najmanji iz bliza. Biskup je sitan u Đakovu. Njegov lokalni patriotizam ne bijaše nikakav. Đakovština, tamošnji narod ne osjeti da je živio oko jednog izabranika. I danas se sve čudi kako Vladika ne oprostí oporučno narodu dugovanje spahiluka. I danas još je Đakovo jedno od najzaostalijih mjesta po svojoj narodnoj, hrvatskoj svijesti. Dok se nebu pod oblake penjaše taj hram, nizahu se oko njega sve gušće i gušće kolonije njemačke i hebrejske. Strossmayer je jedan od najvećih Hrvata, i jedan od najmanjih Đakovčana. Muž koji je znao buditi Hrvatsku i Balkan i buniti javnost jedne Evrope, nije znao ili htio za pò stoljeća oteti od tuđinskog nasrtaja jedno provincijsko gnijezdo." Antun Gustav Matoš, *Putopisi*, Privlačica, (Vinkovci, 1994), str. 37.

⁸⁵ "Sve sami židovski dućani. Pijaca, čaršija je židovska, dakle tuđinska, jer slavonski Hebrejci je sve prije nego Hrvat". A. G. Matoš, *Putopisi*, str. 34.

⁸⁶ "Nedjelja. 'Krumpirbal'. Sjedim sa rođakom i s limarom Čajkovcem. Pijemo. Sviraju nam u avliji, kod našeg stola, Cigani i jedan pijani Apokaliptički, dürerski harmonikaš Švaba smrvljenog nosa (kao Michelangelo). Snažna momčina, povezane glave, krvavih ruku i prstiju, kočijaš opozicijskog agitatora g. Kovačevića (sin poznatog odvjetnika), žali nam se kako ga čopor Švabova iz busije u mraku unakazio kamenicama. Ponudim mu, kanoti jednom stupu opozicije i opozicionalnom kočijašu, mjesto pored nas (...), ali pijani Švabetine ponovo ga izazivaju. Protestiram i čemu oduživati, malo te se ne pobismo, i pošto ih bijaše ko pljeve il u moru pijeska, malo te nisam 'fasovao' groznih batina. No, to bi mi još trebalo da me u domovini na pravdi boga izbiju Švaburende!", A. G. Matoš, *Putopisi*, str. 35. Sveukupno Matoševo književno i publicističko štivo, prožeto je izrazitim antinijemstvom. U kontekstu vremena, događanja i političkih misli potrebno je sagledavati i Matoševe stavove, viđenja i kritike. Usp. Antun Gustav Matoš. *Misli i pogledi*, Izbor tekstova, index i objašnjenje Mate Ujević, Drugo izdanje dopunio i priredio Dubravko Jelčić, Globus, (Zagreb, 1988) (Natuknice: Đakovo, Slavonija, Strossmayer, Švabe hrvatske i sl.).

⁸⁷ Primjerice, saborski zastupnik Dragutin Hrvoj u veljači 1914. godine ističe u Saboru da je biskup J. J. Strossmayer naselio tuđinsku koloniju u Đakovu. Usp. Milko Cepelić, Za istinu i pravicu (Jedan odgovor na obranu blagopokojnog biskupa dra J. J. Strossmayera), (Rijeka, 1914)

⁸⁸ Primjerice: "Koga vidimo na mjestu naših starih obrtnika i trgovaca? Većinom doseljenike. - Čast im! Nijesu oni krivi, da su naši stari propali i da mi propadamo. Koliki dodjoše k nama prazna džepa, ali spretnih ruku, pa sad su bogataši, lijepo žive, imadu svega, riječ se njihova sluša (...)." Josip Žerav, Spomen-spis od 1813.-1913. u proslavu stogodišnjice opstanka "Ceha" đakovačkih obrtnika, Izdalo: Obrtničko društvo "Radnja" i Prvo hrvatsko obrtničko društvo u Djakovu, Tisak Kraljević i dr., (Đakovo, 1913), str. 88.

U svojim uspomenama dr. Ivan Ribar⁸⁹ đakovačku sredinu toga vremena prikazuje, izrazito negativno "franko-furtimaškom".⁹⁰ Tumačeći izbore za narodne zastupnike 1908. godine, u kojima mađaroni nisu istakli svog kandidata, kao i poraz Hrvatsko-srpske koalicije, za pobjedu Starčevićeve stranke prava optužuje birače Nijemce i Mađare.⁹¹ Đakovačko starčevićansko glasilo "Hrvatske pučke novine", kritički 1909. godine u opširnijem članku "Navale tudjinaca u Djakovštini na hrv. svetinje" negativno prikazuje nehrvatske doseljenike u Đakovštini,⁹² a u članku "Tudjinština u Djakovu" prikazuju i "Đakovačku purgariju" u izrazito negativnom svjetlu.⁹³ Pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava u dopisu iz Semeljaca krajem siječnja 1910. godine "Hrvatskim pučkim novinama" u Đakovu, ističe političku nezainteresiranost i pasivnost Nijemaca u Semeljcima, Kešincima i Koritni.⁹⁴

⁸⁹ Ivan Ribar (Vukmanić, Karlovac, 1881.-Zagreb, 1968.), pravnik i političar. U Đakovu živi od 1907. do 1923. godine. Radi kao odvjetnik, uređuje đakovačke novine. Pristaša Hrvatsko-srpske koalicije. Izabran u Đakovu 1913. godine za saborskog zastupnika. Za I. svjetskog rata na ruskoj bojišnici. Godine 1918. postaje član Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu i osniva Mjesni odbor Narodnog vijeća u Đakovu. Od 1920. do 1922. predsjednik Narodne skupštine Kraljevine SHS, od tada živi u Beogradu. Godine 1942. odlazi u partizane i postaje član KPJ. Predsjednik je Izvršnog odbora AVNOJ-a, nakon rata predsjednik Prezidija Ustavotvorne skupštine i predsjednik Narodne skupštine FNRJ.

⁹⁰ Franko-furtimaši, naziv je nastao početkom 20. stoljeća nakon političkog povezivanja frankovačkih pravaša s kršćanskim socijalima, koji su proistekli iz hrvatskog klerikalnog kruga oko lista "Hrvatstvo", a koje su protivnici nazivali furtimašima (prema lat. furtim: kradom), pošto se je biskup J. J. Strossmayer ogradio od njihove politike, napominjući da su mu potpis o tobožnjem pristajanju uz njihove stavove izmamili kradom.

⁹¹ "Birači Nijemci i Mađari koji su uvijek glasali za mađarone, kao po komandi odlučiše da glasuju za kandidata Starčevićeve stranke prava, profesora u đakovačkom sjemeništu Svetozara Rittiga." Usp. I. Ribar, nav. dj., str. 79-80.

⁹² "Razni kramari kršteni i nekršteni lihvari, znali su se na račun našega neukoga naroda okoristiti, - bogatili se, a narod siromašio. Kad su tudjinci - Švabe, Mađžari, Totovi i Rusi doznali, kako se ovdje dobiva dosta i to dobre zemlje - jeftino - skoro badava, - seliše se hrpimice i prekupiše najplodnije krajeve Djakovštine. (...) Najgore je pri svemu tome, da većina stranaca, što je k nama došla ne će da poštiva jezika, svetinja, pravica i uredaba ove zemlje, koja ih kruhom hrani! (...) Istina imade među našim doseljenicima ljudi, koji su se posve udomili i ovu zemlju priljubili, za njezine se pravice bore, za njezin napredak rade. Ja ću ovdje spomeniti naše Nijemce u Djakovu, pa one u Mrzoviću i Gjurgjancima, u Vučevcima i Forkuševcima, jedan dio njih (ako i mali) u Semeljcima i Kešincima - ovima svaka čast, s njima smo mi u ljubavi i ostat ćemo, ali sa drugim strancima ne može biti prijateljstva. (...)" Navale tudjinaca u Djakovštini na hrv. svetinje, *Hrvatske pučke novine*, god. II, br. 41, Đakovo, 1. listopada 1909., str. 1-2.

⁹³ "Tko je putovao svijetom vidio je i čuo, da se inteligencija ponosi svojim narodnim jezikom, i da s njim govori. (...) Kod nas u Djakovu - idite našom glavnom ulicom ili korsom - malim iznimkama samo se švapčari i švapčari. Ili možda ne znaju hrvatski? - Slušali smo supruge i kćerke 'patriota' đakovačkih, kako se služe tudjim jezikom. E pa 'živjele!' " Tudjinština u Djakovu, *Hrvatske pučke novine*, god. II, br. 41, Đakovo, 1. listopada 1909. str.3.

⁹⁴ "U nedjelju 25. siječnja u čitavoj našoj općini: i u Semeljcima, i u Kešincima, i u Koritni obdržavao je naš zastupnik g. dr. Ritig pouzdane sastanke. (...) Govorili su nam i tumačili o političkim poslovima i prilikama u Zagrebu i Pešti, o štetnim posljedicama sadašnjeg Rauchovoga banovanja (...). Naš svit je g. zastupnika obiručke dočekao i svaku njegovu rič povladio. (...) Čudimo se, da naši Nijemci ne dolaze na naše sastanke. Ta ovi su tereti jednaki za sve nas bio ti Hrvat bio ti Nijemac. Moramo složno, ako hoćemo da ih sa sebe skinemo." Naši dopisi, *Hrvatske pučke novine*, god. III, br. 49, Đakovo, 1. veljače 1910., str. 2.

Političko opredjeljenje i stavovi birača Nijemaca u Đakovu i Đakovštini, bili su od značaja kod izbora i ishodima glasovanja za narodne zastupnike u Hrvatski sabor.

Na izborima za narodne zastupnike u Hrvatski sabor 1910. i 1911. godine u Đakovu, političko opredjeljenje i stavovi birača Nijemaca, između ostalog, bili su presudni u ishodu glasovanja. Za narodnog zastupnika izabran je u Đakovu predstavnik Stranke narodnog napretka zagrebački kanonik dr. Lovro Radičević i 1910.⁹⁵ i 1911.⁹⁶ godine. Pohrvaćeni Nijemac Đakovčanin dr. Antun Švarcmajer (Schwarzmayr)⁹⁷, bivši mađaron, istupio je 1911. godine kao predstavnik Hrvatsko – srpske koalicije.⁹⁸

Brojni suvremenici u Slavoniji i Srijemu ističu teškoće na liniji Nijemci, Mađari, i Hrvati.⁹⁹ Niz je događaja i primjera koji prikazuju političko ozračje Đakova i Đakovštine krajem 19. i početkom 20. stoljeća i udio Nijemaca u društvenom i političkom životu.

U političkim i stranačkim odnosima u Đakovu i Đakovštini tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća do Prvoga svjetskog rata nisu Nijemci pojedinci imali veću ulogu. Primjetno je aktivno učešće već pohrvaćenih pojedinaca (Vatroslav Broš / Brosch, Ivan Laudenhah / Laudenhach, Antun Švarcmajer / Schwarzmayr). S vremenom, od kraja 19. stoljeća

⁹⁵ “Za ovog Tomašićevog mađarona, koji se lažno prikazivao kao kandidat osječke opozicije, glasali su svi mađaroni, franko-furtimaši, svi Nijemci i Mađari, a na žalost i neki članovi naše udružene opozicije.” I. Ribar, nav. dj., str. 97.

⁹⁶ “Radičević je imao prednost jer su za njega glasali jedinstveno svi njemački birači, koji su po novim odredbama izbornog zakona o sniženom cenzusu imali svi pravo glasa (...)” I. Ribar, nav. dj., str. 103.

⁹⁷ Dr. Antun Švarcmajer (Đakovo, 1861. - Đakovo, 1932.), odvjetnik i sudac, narodni zastupnik, općinski načelnik. Od 1892. do 1906. godine sudjelovao je na izborima i biran za narodnog zastupnika u Đakovu kao kandidat unionističke Narodne stranke. Godine 1911. neuspjelo se kandidirao na listi Hrvatsko-srpske koalicije. Bio je općinski načelnik Đakova u više mandata, zatim potkraj života i sudac Kotarskog suda u Đakovu.

⁹⁸ “Prve nedjelje u prosincu održala je đakovačka kotarska organizacija udružene opozicije izborni sastanak na kojem je prihvaćena kandidatura pristalica Hrvatsko srpske – koalicije i donesena rezolucija (...) svjesni potrebe, da se sve opozicione stranke slože za jednog kandidata protiv nametnutog nam odozgo, odlučujemo i proglašujemo jednoglasno za svog kandidata našeg građanina Antu Švarcmajera. Izabrani kandidat bio je dugo godina u redovima mađaronske stranke i narodni zastupnik u đakovačkom kotaru. (...) Bio je blizak Nijemcima i vjerovali smo da će izvjestan dio njemačkih birača privući za sebe.” I. Ribar, nav. dj., str. 102.

⁹⁹ M. Cepelić, optužuje domaće Nijemce za protuhrvatsko djelovanje “Toliko jih ima, a bez prispodobe jih favoriziraju sve naše oblasti i svi naši advokati, dakako na štetu autohtonoga hrvatskoga elementa.” “(...) da zlo bude veće, naša vlada na mig i želju Pešte i Beča daje sva prava i blagodati Nijemcima, koji se javno kao pangermani organiziraju, imajući svoje njemačko srednje učilište u Rumi i šaljući svoje sinove na sveučilište u Berlin. Nismo daleko, pa će Slavonija, posebice Srijem skupa sa Djakovom, poslati Niemce u Hrvatski sabor.” HDA, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, M. Cepelić - V. Spinčiću, Đakovo 11. listopada 1913., str. 3, kut. 10, koverta V.

doseljeni Nijemci s obzirom na brojnost u Đakovu i Đakovštini, napose u nekim općinama đakovačkog kotara postaju važan čimbenik u društvenim i međustranačkim odnosima i stvaranju političkog ozračja uopće. To će napose pokazati i razdoblje Kraljevine SHS / Jugoslavije.¹⁰⁰

Summary

THE GERMANS OF ĐAKOVO AND THE ĐAKOVO AREA FROM 1848 TO 1914

The time from the mid-19th century until the First World War was characterized in Slavonia by numerous events and changes that had a great influence on the history of Đakovo and Đakovština (area around Đakovo). That was the time when a larger number of Germans settled in Đakovština. With the use of archival material, newspapers and literature, the influx of the Germans and their life in Đakovo and Đakovština within the period 1848 to 1914 is presented. The German influence on the demographic, economic, social and political life, the relationships and the social life of Germans and Croats and other ethnic communities and groups in Đakovo and Đakovština are specially described.

¹⁰⁰ Usp. Vladimir Geiger, „Nijemci Đakova i Đakovštine u Kraljevini SHS / Jugoslaviji“, *Kolo, Časopis Matice hrvatske*, god. VI, br 4, (Zagreb, 1997), str. 178 – 215.